

فراتحلیلی در خصوص مسئله شکل‌گیری سوژه و اهمیت آن در آموزش عالی^۱

مرتضی منادی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۵/۲۵

چکیده:

فلسفه، حقوق، جامعه‌شناسی، روانشناسی، علوم سیاسی، و حتی اقتصاد هر یک به انسان پرداخته و شأن وجودی‌شان مطالعه و بررسی پیرامون انسان به دلایل مختلف بوده و امروزه نیز هست. هر یک در تلاش به فهم بخشی از وجود انسان از نگاه و منظر رشته خود بوده‌اند. از این‌رو، نگاه یکسانی به انسان ندارند و از واژه یکسانی برای انسان استفاده نمی‌کنند.

موضع‌گیری این رشته‌ها و نظریه‌های هر رشته در سه دسته یا به تعبیر کوهن سه پارادایم تقسیم می‌شوند. پارادایم نخست، انسان را کاملاً منفعل در مقابل قدرت نهادهای اجتماعی دانسته و از مفهوم فرد استفاده می‌کنند. پارادایم دیگر، انسان را فردی خودمختار و سوژه کامل در مقابل نهادهای اجتماعی و فرهنگ می‌داند و مفهوم سوژه یا سویژکتیویته واژه موردپسند آنان است که بر واژه فرد، برتری دارد. درحالی‌که، پارادایم سوم بر این باورند که انسان در نوسان بین اصالت جامعه (انسان مطیع و منفعل) و اصالت فرد (سوژه کامل) می‌باشد و واژه بازیگر از مفاهیم مورد علاقه این دسته می‌باشد.

به‌هرروی، فرد متفاوت از سوژه است و سوژه اعلم‌تر از فرد است و فرد طی فرایندی به کمک عواملی به سوژه تبدیل می‌شود. در نتیجه، سوژه شدن امری اکتسابی و برساخته‌ای اجتماعی است. یکی از عوامل یا نهادهایی که در ساختن سوژه نقش مهمی ایفا می‌کند، آموزش عالی است.

واژگان کلیدی: انسان، فرد، سوژه، قدرت، ایدئولوژی، آزادی، استقلال و آموزش عالی.

---

^۱ - مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی "شکل‌گیری سوژه" است که با حمایت مالی معاونت محترم پژوهشی دانشگاه الزهرا انجام شده است.

^۲ - مرتضی منادی، هیئت‌علمی دانشگاه الزهرا.

مقدمه:

در ادبیات علوم انسانی از بین هزاران کلمه، واژه و مفهوم موجود که معنی خاصی بر اساس هر متفکری یا نظریه‌ای از آن‌ها برداشت می‌شود، دو واژه فرد و سوژه (شناسا) هستند که هم مورد مطالعه و بررسی واقع شده‌اند و هم تعاریف متفاوتی از این دو واژه می‌شود. مثلاً، سوژه "در روانکاوی، سوژه میل و رغبت است. فروید در ناخودآگاه آن را کشف کرد. باید بین انسان بیولوژیکی و جسمی با انسان قابل فهم تمایز قائل شویم. این سوژه ضد «من» و «نهاد» فرویدی است." (شماما، ۱۹۹۵: ۲۷۳) از نظر لغوی سوژه یعنی "موضوعی که مورد بررسی علمی قرار می‌گیرد، یا فردی که مورد مشاهده واقع می‌شود، یا فردی که زیر نظر اقتداری قرار گرفته و باید اطاعت کند." (روبرت، ۱۹۸۳: ۱۸۸۴)

در بیشتر ادبیات علوم انسانی هنگامی که از سوژه صحبت می‌شود منظور فرد مورد مطالعه است نه سوژه به معنی اینکه مُراد ما است و اگر بجای آن‌ها فرد یا انسان بگذاریم، در محتوای معنی تغییری به وجود نمی‌آید. تعدادی از متفکرین از سوژکتیویته سخن می‌گویند که می‌توان سوژه را از آن‌ها برداشت کرد. ولی نه مستقیماً از سوژه سخن گفته‌اند و نه سوژه را به شکلی که منظور ما است معرفی می‌کنند. نه همیشه می‌توان هر سوژکتیویته را سوژه نامید. تعدادی دیگر، از بازیگر که کمی متفاوت از فرد معمولی است، نام می‌برند.

با این وجود، منظور ما در این پژوهش از فرد، انسانی است که از سویی، افکار و رفتارش بیشتر متأثر از نهادهای اجتماعی و کلیت جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کند، یعنی اختیار کمی از سرنوشت زندگی‌اش دارد و از سوی دیگر، کمتر قدرت و توان دست‌کاری، دخالت و تغییر در قوانین، هنجارها، ارزش‌ها و آداب و رسوم نهادها و جامعه را دارد. درحالی‌که، سوژه انسانی است که از توان و قدرت بیشتری نسبت به فرد برخوردار بوده و مسیر زندگی خویش در بیشترین موارد (و نه همه آن‌ها) در اختیار خودش می‌باشد. از این رو، می‌تواند گهگاه تغییراتی بر اساس جایگاه و موقعیتش در نهادها و جامعه به وجود بیاورد. شاید بتوان تفاوت فرد و انسان را از منظر روسو^۱ این‌گونه بیان کرد که، "فردی که بیش از همه زندگی کرده آن‌کسی نیست که سال‌های عمرش بیش از سایرین بوده بلکه، آن شخصی است که بیش از همه زندگی را احساس نموده است." (روسو، ۱۳۶۸: ۲۶)

^۱ Rousseau Jean Jacques

درواقع، اهمیت این تفاوت تبدیل یکی (فرد) به دیگری (سوژه) است که نقش عواملی را همچون نهادهای آموزشی مانند خانواده، آموزش و پرورش، رسانه‌ها، شبکه‌ی دوستان و محیط‌های اجتماعی اطراف را نشان می‌دهد که باعث ارتقاء فرهنگ یا به تعبیر بوردیو^۱ (۱۹۸۹) سرمایه‌ی فرهنگی به‌عنوان عامل اساسی سوژه بودگی می‌شود. در این میان نهادی که می‌تواند و باید بیشترین تأثیر را برافزایش سرمایه‌ی فرهنگی افراد بگذارد، آموزش عالی است که هدف پژوهش حاضر است.

پرسش‌های پژوهش:

آیا تفاوتی بین فرد و سوژه در ادبیات علوم انسانی وجود دارد؟
کدام یک کامل‌تر یا برتر بر دیگری است؟ مثلاً سوژه دارای چه مشخصاتی است که این برتری را اثبات می‌کند؟

فرایند تبدیل فرد به سوژه چگونه است؟ چگونه و به کمک چه عواملی سوژه ساخته می‌شود؟

روش پژوهش:

پژوهش حاضر یک پژوهش کیفی از نوع مروری (کتابخانه‌ای) و یا فرا تحلیل است. مروری به این منظور که مرور ادبیات موجود در عرصه‌ی رشته‌های فلسفه، جامعه‌شناسی و مکتب روانکاوی رشته‌ی روان‌شناسی است. فرا تحلیل به این منظور که پژوهش‌ها و ادبیات موجود پیرامون این موضوع مورد بررسی و کالبدشکافی و بعضاً نقد قرار گرفته‌اند و از دل آن‌ها استنتاج‌ها و نتایجی را مطرح می‌کنیم. البته در تعریفی از فرا تحلیل "که به مجموعه روش‌های آماری گفته می‌شود که به منظور ترکیب نتایج مطالعات مستقل آزمایشی و همبستگی که دارای پرسش‌های پژوهشی یکسانی درباره یک موضوع واحد باشد، انجام و به یک برآورد و نتیجه واحد منجر می‌شود. فرا تحلیل برخلاف روش‌های پژوهشی سنتی، از خلاصه‌های آماری مطالعات منفرد به‌عنوان داده‌های پژوهشی استفاده می‌کند." (هومن، ۱۳۸۷: ۱۳) این تعریف هم محدود به روش‌های آماری است و هم یکسان بودن نتایج را ملاک قرار می‌دهد که مورد تأیید ما نیست.

پژوهش کیفی "عبارت است از مجموعه فعالیت‌هایی (همچون مشاهده، مصاحبه، شرکت گسترده در فعالیت‌های پژوهشی) که هرکدام به نحوی محقق را در کسب اطلاعات دست‌اول درباره موضوع مورد تحقیق یاری می‌دهند." (دلاور، ۱۳۸۵: ۲۵۹) به باور گال و همکاران،

^۱ Pierre Bourdieu

"پژوهش کیفی ماهیتاً چند روشی است و متضمن رویکردی تفسیری و طبیعت‌گرایانه به موضوع مورد مطالعه است. این بدان معناست که پژوهشگران کیفی، اشیاء را در موقعیت‌های طبیعی آن‌ها مطالعه می‌کنند و می‌کوشند پدیده‌ها را برحسب معناهایی که مردم به آن‌ها می‌دهند، مفهوم‌سازی یا تفسیر کنند." (گال و همکاران، ۱۳۸۲: ۶۰) در روش کیفی اطلاعات جمع‌آوری شده که در اینجا اسناد علمی (کتاب‌ها و مقالات) است، به شکل عمیق مورد تحلیل محتوای قرار می‌گیرند. (منادی، ۱۳۸۹)

تحلیل محتوی، یعنی "بررسی عمیق داده‌های جمع‌آوری شده که در تمامی علوم انسانی حتی در ادبیات نیز کاربرد داشته، می‌تواند رابطه‌ی متغیرها و شبکه‌ی ارتباطات را نه در سطح بلکه در عمق مشاهده و بررسی بکند." (باردن، ۱۹۷۷: ۲۶) در واقع، هدف تحلیل محتوا "استنباط، استنتاج و شناخت نسبی شرایط تولید موضوع به کمک شاخص‌ها می‌باشد." (همان، ۳۹) نکات مهمی را می‌بایستی در نظر گرفت یا مراحل مختلفی را می‌باید پیمود. نخست، در نظر گرفتن تمامی ابعاد فضایی که اطلاعات در آن فضا جمع‌آوری شده است، (مارشال، ۱۳۷۷ و دولوز، ۱۹۹۷: ۵) دوم، روشن کردن واژه‌ها و مفاهیم کاربردی توسط بازیگران آن موقعیت (هس، ۱۹۸۹)، و سپس رتبه‌بندی کردن آن‌ها، سوم آشکار کردن بخش‌های پنهانی یک رابطه یا شبکه‌ی روابط موجود بین بازیگران و یا بخش‌های مختلف رفتارها و گفتارها، و در نهایت روشن کردن ناخودآگاه فردی یا جمعی در پی الفاظ (فروید، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۴) و رفتارها. مجموعه‌ی انجام این مراحل در مورد داده‌های جمع‌آوری شده، تحلیل محتوی را به دنبال خواهد داشت.

پرسش نخست: تفاوت فرد با سوژه

آیا تفاوتی بین فرد و سوژه در ادبیات علوم انسانی وجود دارد؟ با نگاهی گذرا به ادبیات موجود متوجه می‌شویم که متفکرین و نظریه‌های مختلف موضع یکسانی را در برابر دو واژه فرد و سوژه اتخاذ نکرده‌اند. هنگامی که آن‌ها را در دسته‌هایی قرار می‌دهیم که دیدگاه‌هایشان مشابه است، به سه دسته تقسیم شده که با تأسی از توماس کوهن^۱ به هر دسته، پارادایم^۲ را اطلاق می‌کنیم. منظور از پارادایم "دست آوردهای علمی مورد پذیرش همگانی است که برای یک دوره زمانی، الگوهای مسائل و راه‌حل‌ها را برای جامعه‌ای از کارورزان فراهم می‌آورند."

^۱ Thumas Kuhn

^۲ Paradigme

(کوهن، ۱۳۸۳: ۷۶) به عبارت دیگر، "پارادایم مشتعل است بر مفروضات کلی نظری و قوانین و فنون کاربرد آن‌ها که اعضای جامعه علمی خاصی آن‌ها را برمی‌گیرند." (چالمرز، ۱۳۷۹: ۱۰۸) در واقع، "پارادایم فعالیت دانشمندان عادی را، که سرگرم گشودن و حل معماها هستند، هماهنگ و هدایت می‌کند." (همان: ۱۰۹) از این رو، پارادایم یک مجموعه فکری برای فهم دنیای پیرامون ما است.

الف: سوژه خودمختار

در نخستین پارادایم که جامعه‌شناسی ذهنی را معرفی و پشتیبانی می‌کند، فرد یا سوژه را دارای قدرت و نیروی مهمی دانسته و بر این باور است که افراد، فرهنگ، نهادها و جامعه را به شکل توافقی می‌سازند. آغازگر برداشت سوژه خودمختار، رنه دکارت^۱ است که انسان را موجودی عقلانی دانسته که به کمک عقل خود رفتارها و تصمیماتش را هدایت می‌کند. جمله معروف وی: «من فکر می‌کنم پس من هستم» ناشی از همین برداشت است. به عبارتی، این جمله نقطه عطف تاریخ بشر است و روشنگری را پایه‌ریزی می‌کند، و تفکر انسان‌مداری یا آغاز سوژه سازی است. البته افلاطون پیش از دکارت از عقل انسانی سخن گفته است. "افلاطون می‌گوید شخص متفکر به همه چیز (تا آنجا که میسر است) فقط با نیروی عاقله نزدیک می‌شود و حتی المقدور هر چیزی را که از راه چشم‌ها و گوش‌ها و حس لامسه‌اش و هر نوع عاطفه و جز آن به او می‌رسد مردود می‌شمارد. به عقیده افلاطون وجود حقیقی فقط در تفکر است یا دست‌کم بخشی از آن بر ذهن فاش می‌گردد." (اوی زرمان، ۱۳۷۷: ۱۱۲) بنابراین، عقل جایگاه مهمی را در وجود انسان اشغال می‌کند.

سپس آراء ادموند هوسرل^۲ می‌باشد که پدیدارشناسی را بنیاد کرده و بر این باور است که "نقطه شروع دانش، تجربه درونی فرد از پدیده‌هاست که عبارت‌اند از: احساس‌ها، ادراک‌ها و تصویرهایی که به هنگام متمرکز کردن توجه بر یک شیء در آگاهی آشکار می‌شود." (گال و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۰۴۸) البته پدیدار نگاران به پژوهش در این مورد علاقه مندند که "چگونه واقعیت بر افراد جلوه‌گر می‌شود، نه اینکه ماهیت عینی واقعیت چیست. پدیدار نگاری، روشی تخصصی برای توصیف شیوه‌های متفاوتی است که افراد طبق آن‌ها، جهان اطراف خود را درک می‌کنند." (همان، ۱۰۵۲) به زبان دیگر، "پدیدارشناسی منحصرأ به ساختارها و فعالیت‌های

^۱ René Descartes

^۲ Edmund Husserl

آگاهی بشر می‌پردازد، و پیش‌فرض اصلی و غالباً ضمنی آن این است که دنیایی که ما در آن زندگی می‌کنیم، در آگاهی ما یا در کله‌های ما خلق شده است. یعنی دنیای خارج فقط از طریق آگاهی ما معنا پیدا می‌کند." (کرایب، ۱۳۷۸: ۱۲۴) همچنین، ماکس وبر^۱ جامعه‌شناسی را مطالعه پیرامون رفتار معنی‌دار یا کنش انسان در جامعه می‌داند. وی معتقد است که فرد دارای استراتژی بوده و بر اساس نفع و ضرر و با آگاهی نسبت به جامعه عکس‌العمل نشان می‌دهد و بی‌چون چرا تحت تأثیر جامعه نمی‌باشد. بدین ترتیب، موضوع اصلی این دیدگاه کنش افراد است و جامعه در واقع حاصل جمع کنش‌های افراد است و در این میان، معنی و مفهوم افراد حائز اهمیت بوده و محور اصلی تفکر وبر است. (منادی، ۱۳۹۲) به عبارتی، "از دیدگاه وبر، معنای اعمال هر کنشگر اجتماعی از نظر خود او، که برای دیگران امری داده شده نیست، اهمیت بنیادی دارد زیرا همین معناست که نمایانگر علت آن اعمال است." (بوژن، ۱۳۸۳: ۹۱)

نظریه کنش متقابل نمادین هم به بحث پیرامون کنش انسانی علاقه‌مند بوده و به آن پرداخته، کنش به تعبیر مید "دارای سمبل‌هایی است." (مید، ۱۹۶۳: ۴) که قابل‌رویت و در نتیجه، قابل‌بررسی می‌شوند. وی می‌افزاید، "ژست که بخشی از کنش فردی است، در درون فرایند اجتماعی یک هماهنگی و تطابق با دیگری را برمی‌انگیزد. لذا ژست کلامی یک سمبل معنی‌دار می‌شود." (همان، ۴۰) بلومر شاگرد مید نیز می‌افزاید "که انسان در برابر معانی ارائه شده توسط جامعه، نه تنها تحت تعین قرار نمی‌گیرد، بلکه در برابر و به‌سوی آن‌ها دست به ساخت کنش می‌زند." (بلومر، ۱۳۸۸: ۲۴)

آلفرد شوتس^۲ (۱۹۸۷) بر اساس و ترکیب اندیشه هوسرل و وبر پدیدارشناسی اجتماعی^۳ را بنیان نهاد. ذهن‌گرایان این‌گونه استدلال می‌کنند که "انسان ذهن دارد و جهان خود را معنی می‌کند. به این معنی که واقعیت اجتماعی برساخته کنشگران انسانی است." (پرستش، ۱۳۹۰: ۲۲) و نه اینکه از بیرون به آن‌ها دیکته شده و یا تحمیل بشود. جامعه‌شناسی معرفت نیز بر همین باور است. "کالینز تأکید دارد که به نظر نامناسب می‌آید که افراد مورد مطالعه‌اش را به شیوه جامعه‌شناختی سنتی چون صاحبان معرفتی غیرشخصی و مستقل توصیف کند." (نکته این است که واحد معرفت را نمی‌توان از حامل آن، منتزع کرد. دانشمند، فرهنگ او و مهارتش جزء

¹ Max Weber

² Alfred Schutz

³ Phénoménologie Social

جدایی‌ناپذیر آن چیزی است که شناخته می‌شود." (مولکی، ۱۳۸۴: ۱۳۸) این گزاره اهمیت فرد را نشان می‌دهد. اصحاب این پارادایم در حوزه جامعه‌شناسی، به «اصالت فرد» شهره هستند.

ب: مرگ سوژه

دومین پارادایم که به جامعه‌شناسی عینی مشهور بوده و اصل را به نهادهای اجتماعی داده و آن‌ها را اجل بر افراد می‌داند، سوژه محلی از اعراب نداشته و در مقابل نهادهای اجتماعی، منفعل می‌باشد. در واقع، سوژه‌ای وجود ندارد، همه، افراد هستند و هنگامی که مورد مطالعه واقع می‌شوند، سوژه مورد مطالعه هستند و نه بازیگری که تصمیم‌گیرنده و تأثیرگذار باشد. به عبارتی، "عینی بودن به معنای دیدن جهان به منزله‌ی یک «شیء» جدا از خودمان و جدا کردن آن از ادراک ذهنی ما تا حد ممکن است." (شارون، ۱۳۷۹: ۳۸) به زبان دیگر، رفتارها و کنش‌های فرد متأثر از نهادهای بیرونی است. از این رو، "سنت دیرپای عین‌گرایی واقعیت اجتماعی را کاملاً امری عینی دانسته که استقلال وجودی دارد و نشانه‌هایش در نیرویی نهفته است که از بیرون بر کنش‌گران اجتماعی تحمیل می‌گردد و آن‌ها را به تبعیت از هنجارهای خاص هدایت می‌کند." (پرستش، ۱۳۹۰: ۲۱) بنیان‌گذار رشته جامعه‌شناسی امیل دورکیم^۱ است که این رشته را پایه‌ریزی و تئوریزه کرد و دیدگاه کارکردگرایی^۲ را تأسیس کرده و با پژوهش‌هایش، پارادایم پوزیتیویستی تئوریزه و تثبیت شد. دورکیم "این واقعیت را مطرح کرد که چگونه نهادهای اجتماعی گوناگون ویژگی‌های اخلاقی متفاوتی را شکل می‌دهند و چگونه بر فکر و رفتار افراد تأثیر می‌گذارند." (گرنفل، ۱۳۸۹: ۶۸) بنابراین، فرد و نه سوژه در این تعاریف کاملاً منفعل و تسلیم در مقابل نهادهای اجتماعی است. ساختارگرایی^۳ نیز در همین راستا و دسته قرار دارد. کرایب معتقد است "مرگ سوژه با ساختارگرایی پیوندی تنگاتنگ دارد." (کرایب، ۱۳۷۸: ۱۷۰) در واقع، ساختارگرایی، "نمادی است برای مجموعه‌ی متنوعی از تحقیقات در زمینه‌های روانکاوی، زبان‌شناسی، ادبیات، و به‌طور کلی تر، تحلیل‌هایی فرهنگی که به کمک نشانه‌شناسی انجام می‌گیرند. الگوهای کلی و روش‌شناختی ساختارگرایی دقیقاً پیامی فلسفی را نیز همراه دارند. این پیام بدین گونه تأویل می‌شد که دارای نیروی نوعی

¹ Emile Durkheim

² Fonctionnaliste

³ Structuraliste

نسل‌کشی مفهومی علیه «سوژه» است. «سوژه‌ها» ی پدیدارشناسی، آگزیستانسیالیسم و تمام انسان‌گرایی‌ها. " (میلر، ۱۳۸۴: ۱۳)

مکتب روانکاوای فروید به‌عنوان یک ساختارگرا بر این اندیشه استوار شده است که ضمیر ناخودآگاه حاکم انسان است و خود ناخودآگاه متأثر از امیال و غرایزش می‌باشد. این برداشت که گزینه محور است، فرد را منفعل و به‌نوعی اسیر در مقابل غرایزش می‌داند. یعنی، انسان حاکم خودش نیست. لذا، سوژه‌ای به این معنی که صاحب‌اختیار باشد، وجود ندارد. به تعبیریان کرایب، " روانکاوای ما را با عمق وابستگی احساسی به محیط پیرامونمان یعنی نیرویی که می‌تواند ما را به انجام عملی مجبور کرده و یا از انجام آن باز دارد، عملی که ممکن است ارتباط چندانی با آگاهی که نسبت به خود داریم نداشته باشد، آشنا می‌سازد. " (استونز، ۱۳۷۹: ۱۰۳) یعنی، اسیر بودن انسان را مطرح می‌کند که مانع سوژه شدنش است. به باور استور در مورد اندیشه فروید، " داروین اعتماد به نفس آدمی را با نشان دادن خویشاوندش با جانوران به لرزه درآورد. فروید با اظهار اینکه آدمی خیلی کمتر از آنچه می‌پندارد ارباب خانه ذهن خویش است، آن را از هم پاشاند. " (استور، ۱۳۷۵: ۱۶۴) مارکس نیز با تأکید بر ساختارها و با زیربنا دانستن اقتصاد، جبر ساختار اقتصادی را مطرح و انسان (اعم از فرد یا سوژه) را یکجا متأثر از این ساختارها دانسته، لذا نخست، بحث سوژه‌ای را متفاوت از فرد ندانسته، دوم، هر دو را محصول و مقهور ساختار می‌داند. این پارادایم، به «اصالت جامعه» مشهور است.

ج: بازیگر یا عاملیت

نظریه‌پردازان انتقادی (اصحاب مکتب فرانکفورت) با نقد پارادایم دوم، و عدم پذیرش صددرصدی پارادایم نخست، مسیر را برای پارادایم سوم باز و هموار می‌کنند. به عقیده این نظریه‌پردازان، " پوزیتیویسم توجه چندانی به عاملان انسانی نداشته و آنان را تا سطح هویت‌های منفعلی تنزل می‌دهد که رفتار، اعمال و افکار آنان را «نیروهای طبیعی» تعیین می‌کنند. به همین خاطر فرانکفورتی‌ها با اعتقاد راسخ به نقش مهم و تعیین‌کننده عاملان انسانی (که درعین حال وجه تمایز فرانکفورتی‌ها از مارکسیسم ارتدکس نیز به شمار می‌رود) به هیچ‌وجه این ادعای پوزیتیویسم را قبول ندارند که قواعد عام علم فیزیکی و طبیعی را می‌توان بی‌کم‌وکاست در خصوص کنش انسانی و ساختار اجتماعی نیز اعمال نمود. " (نوذری، ۱۳۸۴: ۱۳۸۴)

۱۶۶ و ۱۶۷) این دیدگاه بازیگر بودن انسان را مطرح می‌کند. میشل کروزیه^۱ بنیان‌گذار جامعه‌شناسی تشکیلات معتقد است که "بازیگر در خارج از نهاد و تشکیلات وجود ندارد که هم آزادی که متعلق به خودش است را تعریف می‌کند و هم عقلانیتی که می‌تواند درکنش اش استفاده بکند. ولی نهاد فقط برای بازیگری وجود دارد که در ارتباط با آن است، به آن حیات می‌بخشد، تنها کسی است که می‌تواند آن را تغییر بدهد. بنابراین، در این هم‌جواری دو منطق وجود دارد که قوانین، مقررات کنش شکل یافته، آفریده می‌شود." (کروزیه، ۱۹۹۲: ۱۱) در این تعریف بازیگر فردی آگاه و فعال، که به سوژه نزدیک است، می‌باشد.

پی‌یر بوردیو (و سپس آنتونی گیدنز^۲) با تأسی از مکتب فرانکفورت با افراط و تفریط دو پارادایم، یعنی باقی‌نماندن در عینیت‌گرایی (مرگ سوژه) و ذهنیت‌گرایی (سوژه خودمختار) بحث عاملیت را مطرح می‌کند که فرد نه محصور در خواسته‌های نهادهای اجتماعی و جامعه باقی‌مانده و نه فردی کاملاً خودمختار می‌باشد. بلکه، بر اساس جایگاه و موقعیتش نقش عاملیت را در نوسان بین نهادهای اجتماعی و آنچه که خود می‌اندیشد و باور دارد، قرار دارد. وی معتقد است که نهادهای اجتماعی قبل از فرد وجود داشته و وجود خواهند داشت، ولی فرد بر اساس موقعیتش و شکلی که ذهنش ساخته شده است، به ایفای نقش می‌پردازد. در واقع، بوردیو بر رابطه دیالکتیکی میان ساختارهای عینی و پدیده‌های ذهنی تأکید می‌کند. "از یک‌سوی، ساختارهای عینی قرار می‌گیرند که مبنای صورت‌های ذهنی را تشکیل می‌دهند و الزام‌های ساختاری را که برکنش‌های متقابل وارد می‌شوند تعیین می‌کنند، اما از سوی دیگر، اگر کسی خواسته باشد تلاش‌های روزانه فردی و جمعی را که در جهت تغییر و یا حفظ این ساختارها عمل می‌کنند بررسی کند، باید این صورت‌های ذهنی را در نظر گیرد." (ریترز، ۱۳۷۹: ۷۱۶) بدین جهت، وی نهادهای اجتماعی موجود را تحت عنوان میدان یا فضا^۳ تعریف می‌کند و نظام عاملیت فرد که هدایت‌کننده رفتارش می‌باشد را به عادت واره^۴ تعریف می‌کند که این عادت واره هم محصول میدان‌های اطراف خود بوده و هم در تعامل با آن میدان‌ها خواهد بود و هم می‌تواند تغییر بیابد. منظور از میدان، "یک فضای اجتماعی ساخت یافته یا یک میدان از نیروهاست، که درون آن با افراد دارای استیلا و افراد زیر استیلا، با روابط پیوسته و

^۱ Crozier Michel

^۲ Anthony Giddens

^۳ Champ

^۴ Habitus

پایدار و با نابرابری‌هایی که درون این میدان اتفاق می‌افتد، سروکار داریم. این میدان، در عین حال یک میدان مبارزه برای تغییر یا حفظ میدان مبارزه نیز هست." (بورديو، ۱۳۸۷: ۵۷) ضمناً، میدان‌های متفاوتی نظیر، میدان فرهنگی، هنری، ادبی، مذهبی، اقتصادی، سیاسی، علمی، ورزشی و غیره در هر جامعه‌ای وجود دارد. از این رو، "هر میدان را می‌توان همانند بازاری قلمداد کرد که در آن عاملان همانند بازیکنان رفتار می‌کنند." (بون ویتز، ۱۳۹۰: ۷۳) هر میدان فرهنگ و منطق متفاوتی از دیگری خواهد داشت و به دنبال آن، عادت واره‌ی مشابه محتوای آن میدان، تولید خواهد شد. شاید بتوان میدان را به تعبیر هابرماس (ریترز، ۱۳۷۹: ۷۳۵) زیست جهان فردی تلقی کرد.

در این پارادایم، فرد یا انسان (همه نه به یک اندازه) به دلیل اهل فکر بودن و قدرت تفکر داشتن و کمتر تحت تأثیر نهادها بودن، به سوژه تبدیل می‌شود. به تعبیر برایان فی، "وقتی که فاعل [سوژه] هستی اعمال شما از درون برمی‌خیزد، وقتی که متفاعل [فرد] هستی، اعمال شما پاسخی به چیزی بیرون از خودتان هستند." (فی، ۱۳۸۱: ۳۹) این اندیشه یا پارادایم سوم در حوزه علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی مطرح می‌باشد. در حوزه روانشناسی ژان پیاژه^۱ (۱۹۸۱) با تأکید بر مراحل رشد کودک این اندیشه را مطرح می‌کند که انسان در بدو تولد فاقد ویژگی‌های مشخص است، ولی به کمک آموزش توسط نهادهای اجتماعی مختلف نظیر خانواده، آموزش و پرورش و همسالان و غیره رشد می‌کند و واجد استعدادها و ویژگی‌های شخصیتی می‌شود. و در دل آن سوژه‌ای نیز به وجود می‌آید. برای مثال در ارتباط با رشد اخلاق و قضاوت‌های اخلاقی و تحولات آن کارکردگرایی دورکیم (پارادایم دوم) بر این باور است که در امر و فرایند اجتماعی شدن و جامعه‌پذیری (منادی، ۱۳۸۷) باید افراد را به گونه‌ای پرورش داد که به نهادهای اجتماعی و جامعه به دیده احترام بنگرند و خود را در قبال مقررات و قوانین جامعه مسئول بدانند، درحالی‌که پیاژه معتقد است که این امر فرد را به سوی اطاعت محض از دیگران و عدم استقلال سوق می‌دهد و مانع رشد و استقلال فکری و قدرت تصمیم‌گیری و نهایتاً مانع سوژه شدنشان می‌شود. این تفاوت‌های فرد و سوژه را ژاک اردوآنو^۲، به شکل دیگری توضیح می‌دهد.

^۱ Piaget Jean

^۲ Ardoini Jaques

وی رفتار و رابطه‌ی انسان را با هر نهادی (خانه، مدرسه، محیط کار و غیره) که در آن قرار دارد به سه حالت معرفی می‌کند. (اردوآنو ۱۹۹۴: ۱۶ و ۱۷) وقتی انسان در مقابل قوانین، هنجارها و آداب‌های آشکار و پنهان نوشتاری و گفتاری یک نهادی قرار می‌گیرد، امکان انتخاب یکی از سه حالت مختلف مجری، بازیگر، و خالق^۱ را دارد. مجری فردی است که هیچ مسئولیتی نه در قبال محتوای و نه در روش دارد. بازیگر، فردی است که در روش دست‌کاری کرده ولی خالق (همان سوژه) کسی است که هم مسئول محتوای و هم روش است.

پرسش دوم: اهمیت فرد یا سوژه

چه مشخصاتی فرد یا سوژه دارد که نشان از اعلمیت یکی بر دیگری است؟ هیچ متفکری مستقیماً به شکلی که ما از سوژه سخن خواهیم گفت و آن‌گونه که مراد ما است، بحث نکرده است، بلکه، به شکل موضعی در بخش‌هایی از اندیشه‌شان از سوژه و مشخصه‌ای خاص از آن سخن گفته‌اند. ضمن مهم بودن هر مشخصه‌ای از سوژه نمی‌توان در جهان امروز به یک مشخصه جهت تمایز با فرد اکتفا کرد و قناعت کرد.

کورنلیوس کاستوریادیس^۲ در یکی از جامع‌ترین آثارش (نهاد تخیلی جامعه) تفاوت فرد و سوژه را مطرح نمی‌کند، ولی سوژه را با یک مشخصه قابل تعمق معرفی می‌کند، یعنی هنگامی که فرد استقلال داشته باشد، سوژه است. زیرا، "استقلال، سلطه خودآگاهی بر ناخودآگاه است." (کاستوریادیس، ۱۹۷۵: ۱۳۹) یعنی، سوژه خودآگاه می‌داند چه می‌کند و در بند نیست. وی در ادامه می‌افزاید "یک سوژه مستقل کسی است که می‌داند به نتیجه رسیدن را بنیاد کند." (همان، ۱۴۳) یعنی، آن‌چنان به کردار خود واقف و آگاه است که پیشاپیش می‌داند به چه نتیجه‌ای خواهد رسید. این امر نشان از آگاهی وی و تسلطش بر ذهن و افکار و بر اعمالش است. زیرا، استقلال عدم وابستگی فرد را به کسی، به ایده‌ای و به نهادی می‌رساند. چنین فردی مستقل فکر می‌کند، تصمیم می‌گیرد و عمل می‌کند. کاستوریادیس در جای دیگری اضافه می‌کند که، "باید بیان کرد که «استقلال» فردی نمی‌تواند وجود داشته باشد چنانچه استقلال جمعی وجود نداشته باشد، و همچنین هیچ فردی نمی‌تواند دست به «خلق معنی» برای زندگی خود بزند چنانچه به چارچوب خلق جمعی وارد نشده باشد." (کاستوریادیس،

^۱ Agent, Acteur, Auteur.

^۲ Castoriadis Cornelius

۱۹۹۶: ۶۳) از این رو، استقلال در شرایط وجود استقلال جمعی می‌تواند یکی از ویژگی‌های سوژه باشد.

برای اینکه فرد استقلال داشته باشد، باید به تعبیر ویلیام گلاسر آزادی انتخاب داشته باشد. وی در اهمیت آزادی معتقد است که "هر وقت آزادی را از دست بدهیم ما چیزی را از دست می‌دهیم یا از آن چیزی می‌کاهیم که به خوبی می‌تواند خصوصیت اساسی انسانی تلقی گردد، یعنی توانایی خلاقیت سازنده." (گلاسر، ۱۳۹۱: ۶۲) وی در ادامه می‌افزاید، "هر چه آزادتر و قادر به ارضای نیازهایمان به طریقی باشیم که از ارضای نیازهای دیگران جلوگیری نکند، بیشتر قادر به استفاده از خلاقیت خود خواهیم بود که در جهت منافع همگان باشد و نه فقط منافع خودمان." (همان، ۶۲) ژان ژاک روسو معتقد است "انسان آزاد تولد یافته و در همه جهه به زنجیر کشیده شده است." (روسو، ۱۳۵۲: ۵) وی در جای دیگر در اهمیت آزادی می‌افزاید، "اگر عواملی را که به بهترین وجهی سعادت همگان را تأمین می‌کند و باید هدف هرگونه سیستم قانون‌گذاری باشد، مورد بررسی قرار دهیم، متوجه می‌شویم که به دو موضوع اساسی محدود می‌شود: آزادی و برابری." (همان، ۶۳)

آزادی نقش مهمی در زندگی همه ما انسان‌ها دارد. به تعبیر مارکوزه^۱ "بی‌شک، بهترین و گرامی‌ترین نیازمندی‌های بشر، آزادی است که دسترسی بدان والاترین خشنودی‌هاست." (مارکوزه، ۱۳۸۸: ۱۸) کروزیه نیز معتقد است که "در تمام تشکیلات و نهادهای غیر اقتدارگرا [یعنی آزادی] بازیگران از مرزها و محدوده‌های آزادی خود به شکلی گسترده استفاده می‌کنند." (کروزیه، ۱۹۹۲: ۴۳) ولی اگر آزادی وجود نداشته باشد، بازیگران نمی‌توانند از تمامی توانمندی‌های خود بهره ببرند.

بحث آزادی از زمان مدرنیته آغاز می‌شود. "مدرنیته با اصلاحات مذهبی پروتستانی سده‌ی شانزدهم آغاز می‌شود که «جوهره» اش عبارت از این است که: «انسان در سرشت خود مُقدر است که آزاد باشد." (کالینیکوس، ۱۳۸۳: ۸۱) البته این بحث را بیشتر مکتب اگزیستانسیالیست سارتر^۲ در کتابی به همین نام (۱۳۴۸) مطرح کرده و توسعه می‌دهد. و سپس در کتاب هستی و نیستی (۱۹۸۰) به زبان فلسفی معرفی و کالبدشکافی می‌شود. در این آزادی است که فرد از سوژه متمایز می‌شود. از این رو، سوژه سارتر هم روشن و واضح است و هم آزاد است. به باور

^۱ Marcuse Herbert

^۲ Sartre Jean-Paul

سارتر هستی مقدم بر ماهیت است. به این معنی که قبل از هستی، نیستی وجود ندارد. بنابراین در نیستی مشخصاتی دیده نمی‌شود. هنگامی که هستی به وجود آمد، نیستی در دل هستی قرار دارد. زیرا هر هستی روزی نیست خواهد شد. زمانی که نیستی به وجود آمد، حال در دل نیستی، هستی نیز وجود دارد. یعنی مشخصاتی از هستی وجود داشته که ما می‌توانیم امروز در نیستی از آن یاد کنیم. برای مثال قبل از تولد انسان، هیچ سخنی نمی‌توان از شخصیت یا ویژگی‌های او کرد، چراکه نیستی است. چیزی که نیست هست، مشخصاتی ندارد. ولی زمانی که انسانی متولد شد، کم‌کم واجد مشخصاتی می‌شود، و روزی این هستی نیستی خواهد شد. پس در وجود این انسان نیستی است. زمانی که انسان نیست شد، حال در دل این نیستی هستی وجود دارد. یعنی ما می‌توانیم از انسانی که قبلاً هست بوده و مشخصاتی داشته است، سخن بگوییم. (سارتر، ۱۹۸۰: ۳۷ الی ۵۱) به گفته مک گین در معرفی این مکتب معتقد است که، "شعار اگزیستانسیالیستی «وجود بر ماهیت تقدم دارد» از همین جا ریشه می‌گیرد. ما بیش از هر چیز اختیاری ناب هستیم، و فقط در نتیجه‌ی انتخاب‌هایمان است که ماهیتی پیدا می‌کنیم. شخصیت یا سرشت، انتخابی است." (مک گین، ۱۳۸۳: ۴۸)

نکته ظریف درون این بحث اکتسابی بودن ویژگی‌های انسانی است که چون انسان به تعبیر سارتر آزاد در انتخاب است، هستی او پس از انتخاب‌های او معنی می‌یابد. در این حالت است که انسان از انفعال یا فرد بودگی فاصله می‌گیرد و به سوژه بودگی نزدیک می‌شود. به عبارتی، منظور سارتر از سوژه فردی آگاه است که می‌تواند در شرایط آزادی، انتخاب کند. لازم به ذکر است که "آزادی فرد تنها در بافت جامعه‌ای برخوردار از نظم عقلانی قابل‌دستیابی است." (میلر، ۱۳۸۴: ۴۲) از این رو، جامعه آزاد امکان آزادی بیشتری را برای افرادش فراهم می‌کند تا بتوانند مسیر سوژه شدن را طی کنند.

اما قبل از انتخاب، "فرد باید موضوعی را ادراک کند تا به اراده یعنی به عمل ختم بشود." (سارتر، ۱۳۴۸: ۱۷) بنابراین، بحث درک و فهم فرد مطرح می‌شود. در همین رابطه گارفینکل معتقد است که "ادراک و فهمیدن نقطه‌ی شروع هر چیزی است که در قلمرو اجتماعی ممکن و شدنی است. هیچ عملی در جامعه بدون این فهم و درک صورت نمی‌گیرد." (استونز، ۱۳۷۹: ۲۷۰) نکته دیگری که در ارتباط با آزادی در انتخاب عنوان می‌شود، مسئولیت انسان است. یعنی، "انسان چیزی نیست به‌جز آنکه خودش ایجاد کرده است." (سارتر، ۱۳۴۸: ۱۹) لذا انسان مسئول اعمال و رفتار و کردار و حاصل زندگی خودش است. گلاسر نیز همین عقیده را در تئوری انتخاب پی می‌گیرد و معتقد

است، "آنچه می‌کنید انتخاب شماست و شما می‌توانید انتخاب بهتری نیز داشته باشید و وقتی انتخاب از آن شما شد، مسئول این انتخاب هم هستید." (گلاسر، ۱۳۹۱: ۱۱۰) به‌علاوه، به‌باور سارتر انسان "نه‌تنها مسئول وجود منفرد خویش می‌باشد بلکه، مسئولیت سایر انسان‌ها را خواهد داشت." (سارتر، ۱۳۴۸: ۲۰) در نتیجه، به‌باور سارتر که می‌گوید، "به این قرار در برابر شخص خود و سایرین مسئول خواهم بود و تصویری که به‌این‌ترتیب از انسان می‌سازم همان نقش انتخابی من خواهد بود." (همان، ۲۲) مسئولیت انسان را در این سپهر آزادی عنوان می‌کند. هورکهایمر نیز معتقد است که "انسان در فرایند رهایی‌اش، در سرنوشت بقیه‌ی جهان سهیم است. استیلا بر طبیعت مُستلزم استیلا بر انسان است. هر سوژه نه‌تنها باید در به انقیاد درآوردن طبیعت بیرونی، چه انسان و چه غیر انسان، مشارکت کند، بلکه برای انجام این کار باید طبیعت درونش را نیز به انقیاد درآورد." (میلر، ۱۳۸۴: ۴۱) مید نیز معتقد است که "انسان فقط حقوقی ندارد بلکه، وظایفی هم دارد. او فقط یک شهروند یا عضو یک گروه نیست، او همچنین انسانی است که عکس‌العمل نسبت به گروه دارد و در این عکس‌العمل، من، در تجربه‌ی شخصی شکل می‌گیرد." (مید، ۱۹۶۳: ۱۶۷) با عمل انتخاب، انسان به هستی و وجود خود معنی می‌دهد. "وجود داشتن در جهان عبارت از تسلط بر جهان است نه اینکه در این جهان اسیر و دست‌وپابسته باشیم. باید در این جهان برای وجود خود، خود را در آن نفوذ بدهیم من این جهان را تا انتها تحت تسلط خود می‌گیرم اما جهان نمی‌تواند در من نفوذ نماید." (همان، ۱۴۲) این تعبیر دقیقاً و کاملاً ویژگی سوژه را نشان می‌دهد.

برای اینکه فرد در این موقعیت آزادی به کمک استقلالش، انتخاب درستی در فضای آزادی داشته باشد، که نتیجه‌بخش هم باشد، باید اهل تفکر باشد. تفکر، که در حوزه‌ی شناختی است، عملی ذهنی است و هنگامی مطرح می‌گردد که انسان با مسئله‌ای مواجه است و خواستار حل آن است. در این هنگام در ذهن، تلاشی برای حل مسئله آغاز می‌گردد که این تلاش ذهنی را، تفکر می‌نامند. هایدگر (۱۳۹۰) معتقد است که تفاوت انسان با حیوان در وجود تفکر است. ولی مهم‌تر از خود تفکر، تفاوت بین انسان‌ها، ارتباط با موضوع تفکر برانگیز است. از این‌رو، تفکر مشخصه‌ی دیگر سوژه است. البته تفکر نیز امری اکتسابی است. در واقع، "برای آنکه قادر به تفکر باشیم، باید آن را بیاموزیم. اما آموختن چیست؟ انسان هنگامی می‌آموزد که تمامی کردار و رفتار خود را با آنچه همواره از امور بنیادین به او وانهاد می‌شود، هماهنگ کند. ما هنگامی تفکر را می‌آموزیم که به آنچه برای تفکر وجود دارد، توجه کنیم." (هایدگر، ۱۳۹۰: ۱۱) ضمناً قبل از اینکه به مرحله‌ی تفکر برسیم، نیاز به همان استقلال به تعبیر کاستوریادیس (۱۹۷۵)

هستیم. زیرا، "ما هنگامی به آنچه تفکر نامیده می‌شود، دست می‌یابیم که خود مستقلاً فکر کنیم. برای آنکه چنین تلاشی به موفقیت برسد، ما باید آماده‌ی یادگیری نحوه‌ی تفکر باشیم." (هایدگر، ۱۳۹۰: ۱۰) در این میان فقط عمل تفکر به‌تنهایی ملاک نیست، بلکه، موضوع تفکر نیز مطرح است. به عبارتی، "آنچه را که فی‌نفسه باید به آن فکر کرد، امر اندیشه برانگیز می‌نامیم. هر امر اندیشه برانگیز، موضوعی برای تفکر به ما اعطا می‌کند." (همان، ۱۱) در این حالت ما دگرگون‌شده و تبدیل به محصول جدیدی خواهیم شد که واجد آگاهی است.

جورج لوکاج^۱ بر امر آگاهی در ارتباط با انسان تأکید زیادی دارد. وی در تعریف واقعیت در ارتباط با انسان معتقد است که "واقعیت همانا عبارت است از ساختن خویشتن خویش، آفرینش و بازآفرینی خود." (لوکاج، ۱۳۷۷: ۱۱۲) که این امر منجر به آگاه شدن فرد می‌شود. لوکاج برای برون‌رفت از فردیت یا ویژگی سوژه معتقد به آگاهی طبقاتی است. "آگاهی طبقاتی عبارت است از واکنش عقلانی مناسبی که با وضعیت شاخص معینی در فرایند تولید تناسب دارد. بنابراین، آگاهی طبقاتی حاصل جمع یا میانگین اندیشه‌ها و احساس‌های یکایک افراد سازنده‌ی طبقه‌ی اجتماعی نیست. و باین‌همه، اعمال تاریخی مهم طبقه در مقام کلیت، در تحلیل نهایی با این آگاهی تعیین می‌شود و نه با اندیشه‌ی تک‌تک افراد، و شناخت این اعمال نیز امکان‌پذیر نیست مگر بر اساس این آگاهی." (همان، ۱۶۱) وی در ادامه می‌افزاید که، "منظور از آگاهی طبقاتی، اندیشه‌ی افراد- حتی افراد بسیار فرزانه - یا شناخت علمی نیست." (همان، ۱۶۵) وی در جای دیگر در ارتباط با پرولتاریا می‌گوید "آگاهی طبقاتی پرولتاریا، نه آگاهی روانی افراد پرولتر یا آگاهی روانی (توده‌ای) کل پرولتاریا، بلکه شناخت معنای وضعیت [و نقش] تاریخی طبقه است." (همان، ۱۹۶) که نوعی سوژه‌های طبقاتی است. و در پایان وی اندیشه‌اش را به‌طور خلاصه در ارتباط با آگاهی طبقاتی پرولتاریا این‌گونه مطرح می‌کند که "پرولتاریا خویشتن را به کمال نمی‌رساند مگر با نفی و انحلال خود و برقراری جامعه‌ی بی طبقه از رهگذر به فرجام رساندن مبارزه‌ی طبقاتی خویش. مبارزه برای استقرار جامعه‌ی بی طبقه، که دیکتاتوری پرولتاریا فقط مرحله‌ی گذرایی از آن است، صرفاً مبارزه بر ضد دشمن بیرونی - یعنی بورژوازی - نیست، بلکه درعین حال مبارزه‌ی پرولتاریا بر ضد خویش است: بر ضد تأثیرات ویرانگر و تبه‌ساز نظام سرمایه‌داری بر آگاهی طبقاتی وی. پرولتاریا فقط هنگامی

^۱ Lukacs Georg

پیروزی حقیقی را به چنگ می‌آورد که بر این تأثیرات ویرانگر در وجود خود غلبه کند." (همان، ۲۰۷)

بورديو نیز با تاسی از اندیشهٔ مارکس بحث آگاهی طبقهٔ کارگران را این‌گونه بیان می‌کند که "در طول زمان و به‌طور اجتناب‌پذیری، آگاهی طبقاتی کارگر از استثمار خود به یک انقلاب پرولتاریایی و سرنگونی بورژوازی منجر می‌شود. این امر منوط به گذار طبقهٔ کارگر از «طبقهٔ در خود»، گروهی از افراد که موقعیت مشابهی در مناسبات تولید دارند، به «طبقه‌ی برای خود»، افراد بسیج شده و آگاه از منافعیشان است." (بون ویتز، ۱۳۹۰: ۲۷) به عبارتی، طبقه‌ای مانند کارگران که در یک موقعیت مشابه هستند، طبقه‌ای در خود هستند، ولی زمانی که به شرایط و امکانات و توانمندی‌های طبقهٔ خود واقف شدند، یعنی آگاه شدند، طبقه‌ای برای خود می‌شوند. در این حالت از ایزه بودن یا فرد بودن به سوژه بودگی تبدیل و ارتقاء می‌یابند. در سطح خرد و در ارتباط با فرد برایان فی معتقد است که "من ممکن است خودم باشم، اما این بدان معنا نیست که پس من خودم را می‌شناسم. شناخت یک تجربه صرفاً به معنای داشتن آن تجربه نیست، بلکه به این معناست که بتوانی بگویی آن تجربه چیست. شناخت در دل خود تجربه نیست، بلکه در فهم درست معنای آن تجربه است." (فی، ۱۳۸۱: ۵۴) آگاه شدن خردمندی را به همراه داشته و فرد می‌تواند از آزادی‌های خود استفادهٔ بهینه بکند. در همین راستا، "بولینگ بروک می‌گوید: مردمان خردمند و شجاع بر سر آزادی هاشان نه فریب می‌خورند و نه زور می‌شوند." (کالینیکوس، ۱۳۸۳: ۵۸) روسو نیز در اهمیت نقش آگاهی می‌گوید، "باید به ملت آموخت که آنچه را می‌خواهد، بشناسد [یعنی آگاه شود]. در آن موقع است که فکر و ذهن عموم روشن می‌شود و در هیئت اجتماعی، عقل بااراده متحد می‌گردد. آنگاه تمام اجزاء جامعه به‌خوبی به هم کمک می‌کنند و جامعه نیروی بیشتری به دست می‌آورد." (روسو، ۱۳۵۲: ۴۷) و نتیجهٔ آن پیشرفت جامعه خواهد بود.

هربرت مارکوزه نیز در نقد نظام سرمایه‌داری به آگاه شدن افراد تأکید دارد. "تنها از راه اتحاد و پیوستگی مشترک، می‌توان علیه خشونت و بیدادگری نظام سرمایه‌داری و بهره‌گیری غیرانسانی این نظام از انسان‌ها، قیام نمود، این است کوششی که باید انجام شود. نخستین گامی که در این راه باید برداشت، پرورش شناخت انسان‌ها است." (ماکوزه، ۱۳۸۸: ۲۴) وی در مورد شرط آزادی معتقد است که "احساس نیازمندی به آزادی، در انسان‌ها، هنگامی وجود خواهد داشت که بردگان، شایستگی آموختن، نگریستن و اندیشیدن را بیرون از چارچوب شرایطی که آنان را

برای بردگی آماده ساخته داشته باشند." (همان، ۷۴) آیزایا برلین^۱ در ارتباط با آگاهی معتقد است "دانش جدید بر پایه این اعتقاد استوار بود که معرفت و تنها معرفت - یعنی ذهن رهایی یافته بشر - می‌تواند ما را نجات دهد. این فکر خود بر پایه عقلانی‌ترین فرض - فضیلت همان معرفت است - استوار بود که سقراط آن را اظهار کرد و افلاطون و بزرگ‌ترین شاگردش ارسطو و مهم‌ترین مکتب‌های سقراطی یونان باستان آن را بسط دادند." (برلین، ۱۳۸۵: ۵۴) وی در ارتباط با اندیشه اروپایی قرن هجده می‌افزاید، "اکثر بدبختی‌های بشر - گرسنگی، بیماری، ناامنی، فقر، فلاکت، بی‌عدالتی و ستمکاری - ناشی از نادانی، تن‌پروری و خطاهای آگاهانه و ناآگاهانه‌ای هستند که کسانی منافعشان در سلطه تاریک‌اندیشی است به آن‌ها دامن می‌زنند، پیروزی طرز تفکر علمی، نیروهای پیش‌دآوری، خرافه‌پرستی، حماقت و ستمگری را، که مدتی طولانی در لفافه حرف‌های پرطمطراق عالمان الهی و شریعت‌مداران پیچیده شده است، شکست می‌دهد." (همان، ۱۱۲) بدین ترتیب، برلین به صورت غیرمستقیم نقش آگاهی را در زدودن بیشتر نامالایمات و مشکلات بشر مطرح می‌کند که آگاه شدنشان باعث بهبود زندگی‌شان، یعنی سوژه شدنشان می‌شود.

یکی از نتایج و پیامدهای متفکر بودن و آگاه بودن سوژه، داشتن عمل پراکسیس^۲ بجای عمل پراتیک است. پراتیک هر عملی است که بدون تفکر و بدون پشتوانه عقلی از خیلی از افراد در زندگی روزمره سر می‌زند. ولی پراکسیس توجه به آگاهی دارد. درواقع، "پراکسیس کنش دارای دو ویژگی است: از یک سو، پراکسیس با عملی کردن نظریه یکی است و در نتیجه نیرویش را از ریشه دواندن در شناخت عقلانی، و در نتیجه از این واقعیت می‌گیرد که خودش کنش عقلانی و حتی تحقق عقل است. از سوی دیگر، پراکسیس در اینجا به کنش حقیقی اطلاق می‌شود، یعنی کنش آزاد و خلاق و گسسته از نظم مستقر چیزها، کنشی که با آن توانایی کنش فردیت‌ها عینیت می‌یابد، فردیت‌هایی که در این کنش، اراده‌ی خودگردانشان را آشکار می‌کنند و از این طریق، خودشان را به‌مثابه سوژه‌های آگاه از تاریخ خاصشان بنا می‌نهند." (کوسه و آبه، ۱۳۸۵: ۲۳) از این رو، پراتیک به رفتار شبیه است و پراکسیس به کنش بیشتر شبیه است. درواقع، "خصوصیت مهم کنش انسانی، قصدی^۳ بودن آن است، یعنی رسیدن به چیزی

¹ Berlin Isaiah

² Praxis

³ Intentional

را هدف می‌گیرد. باسکار نیز اساساً همین نکته را به شیوه‌ای دیگر بیان می‌کند: انسان‌ها نه تنها عمل خود را بازننگری می‌کنند (یعنی می‌دانند که چکار می‌کنند) بلکه بازننگری را بازننگری می‌کنند - آن‌ها می‌توانند در باره‌ی آنچه می‌دانند دارند انجام می‌دهند به تأمل پردازند، آن را ارزیابی کنند، به داوری بنشینند و دست به انتخاب بزنند. آن‌ها از این جهت با جوامع تفاوتی عمده دارند، زیرا جوامع ساختارهایی از مناسبات اجتماعی‌اند." (کرایب، ۱۳۷۸: ۳۲) لازم به ذکر است که "افراد گاهی به‌گونه‌ای خود ویرانگرانه رفتار می‌کنند و در مواقع دیگری با عقلانیت پرسش پذیر رفتار می‌کنند. از آنجاکه دانشمندان اجتماعی، درک سازمان اجتماعی را که از کنش‌های افراد نشأت می‌گیرد، هدف خود می‌دانند و چون درک کنش فرد معمولاً به معنای فهم علل و انگیزه‌های آن کنش است، پس هدف نظری علوم اجتماعی باید تصور آن کنش به شیوه‌ای باشد که آن را از دیدگاه کنشگر، عقلانی می‌سازد. یا به سخن دیگر، بسیاری از آنچه معمولاً غیرعقلانی یا نامعقول توصیف می‌شود صرفاً از آن‌رو چنین است که مشاهده‌گران، دیدگاه کنشگر را - که از آن دیدگاه، کنش منطقی است - کشف نکرده‌اند." (کلمن، ۱۳۷۷: ۳۸) حوزه روانکاوی نیز به پراکسیس توجه داشته، "لکان می‌گوید پراکسیس عملی است انجام‌شده توسط انسان که او را قادر می‌سازد تا بعد واقع را به کمک بعد سمبولیک تغییر دهد. اعتیاد با این تعریف یک پراکسیس نیست. نه تنها این عمل وسیله‌ای برای تغییر بعد واقع توسط بعد سمبولیک نیست بلکه برعکس در اینجا این بعد سمبولیک است که توسط بعد واقع موردتهاجم قرار می‌گیرد." (کدیور، ۱۳۸۱: ۱۳۳)

مکتب فرانکفورت (آدورنو، هورکهایمر، ۱۳۸۴) با جابجایی اقتصاد و فرهنگ به‌عنوان زیربنا، یعنی زیربنا شمردن فرهنگ در ساختار جامعه و به دنبال آن ساختار ذهنی و رفتاری انسان، به‌نوعی به مسئله‌ای که با ذهن و سوپژکتیویته انسان سروکار دارد می‌پردازد، که تفاوت بین افراد یعنی، تفاوت بین فرد بودگی و سوژه بودگی را نشان می‌دهد. در واقع، نظریه پردازان انتقادی (اصحاب مکتب فرانکفورت) "به‌جای مبارزات اقتصادی، مبارزات فکری و فرهنگی را اشکال اساسی تضاد در جوامع مدرن می‌دانستند." (نوذری، ۱۳۸۴: ۵۵) در نتیجه، فرهنگ و غنای آن جایگاه مهمی هم برای فرد و هم برای جامعه، و به دنبال آن، برای سوژه شدن فرد می‌یابد. ضمناً باید یادآور شویم که منظور این مکتب از فرهنگ فاخر یا سطح بالا یا به تعبیر بوردیو فرهنگ ناب (۱۹۹۶) که مختص طبقات بالای جامعه است، می‌باشد. درحالی‌که، در

نقطه مقابل این تفکر، مکتب مطالعات فرهنگی بیرمنگام (بارکر، ۱۳۸۷) بااهمیت قائل شدن به مفهوم فرهنگ، فرهنگ‌عامه مدنظر آنان است.

داشتن تفکر و به دنبال آن از فرهنگ غنی برخوردار شدن امکان اینکه فرد انسانی خلاق باشد، را فراهم می‌کند. منظور از خلاقیت، نوعی مسأله‌گشایی و رمزگشایی یا توان حل مسئله است. ازاین‌رو، خلاقیت مهم‌ترین و اساسی‌ترین قابلیت و توانایی انسان و بنیادی‌ترین عامل ایجاد ارزش است که در همه‌ی ابعاد و جوانب زندگی وی نقش کاملاً حیاتی ایفا می‌نماید. عمل خلاقیت، از ضمیر خودآگاه، از ضمیر ناخودآگاه، از سطح دانش و شناخت، از مهارت‌ها و همچنین از فضا و شرایط فرهنگی پیرامون فرد الهام و تأثیر می‌گیرد. ازاین‌رو، با افزایش دانش و آگاهی، و با آموزش تفکر به تعبیر هایدگر (۱۳۹۰) می‌توان خلاقیت فرد را افزایش داد و به دنبال آن فرد از فرد بودن فاصله گرفته و مسیر سوژه شدن را طی می‌کند.

یکی از تفاوت‌هایی که مکاتب مختلف بین انسان‌ها قائل می‌شوند، حوزه روانکاوی است که بحث انسان فعال و منفعل را پیش می‌کشد. "لکان در سال ۱۹۵۳ تمایزی را میان سوژه و من [فرد] ایجاد کرد که به‌صورت یکی از بنیادی‌ترین تمایزات در سراسر آثار دیگر او باقی ماند. درحالی‌که من بخشی از نظم تصویری است، جزئی از نظم نمادین است. ازاین‌رو، سوژه مطلقاً با مفهوم خودآگاهانه‌ی عمل‌گری یعنی پنداری صرف که من آن را تولید می‌کند، یکسان نیست، بلکه معادل ناخودآگاه است. «سوژه‌ی» لکانی، سوژه‌ی ناخودآگاه است. لکان معتقد است این تمایز را می‌توان در آثار فروید یافت." (اونز، ۱۳۸۶: ۳۱۷)

پرسش سوم: فرایند تبدیل فرد به سوژه

فرایند تبدیل فرد به سوژه چگونه است؟ فرد چه مراحل را باید یا می‌تواند طی کند تا از فردبودن جدا شده و به سمت سوژه بودگی حرکت کند؟ چه عواملی در تبدیل فرد به سوژه نقش دارند؟ تقریباً هیچ متخصصی مستقیماً و دقیقاً به فرایند و مراحل تبدیل فرد به سوژه نپرداخته‌اند. تعدادی از متفکرین متناوباً از فرد و سوژه استفاده می‌کنند و تمایزی بین این دو قائل نمی‌شوند. لذا، بحث فرایند مطرح نیست. تعدادی، از سوژه نام می‌برند، بدون اینکه آن را در مقابل فرد قرار بدهند. تعدادی دیگر، از سوژکتیویته سخن می‌گویند که در مواقعی منظورشان یا امر ذهنی است و یا بعضاً مُراد همان سوژه است. ولی نه مستقیماً از سوژه سخن گفته‌اند و نه سوژه را به شکلی که منظور ما است معرفی می‌کنند. نه همیشه می‌توان هر سوژکتیویته را سوژه نامید. در این شکی نیست که هر خودی دارای سوژکتیویته خواهد شد، یعنی، دارای ذهنی خواهد شد که می‌داند چه چیزهایی دارد،

ولی هر سوژکتیویته ای سوژه نخواهد شد. چه زمانی سوژکتیویته سوژه خواهد شد؟ یا چه سوژکتیویته هایی سوژه خواهند شد؟

لوبی التوسر^۱ بر این باور است که ایدئولوژی نقش مهمی در تولید سوژه دارد. به این معنی که ایدئولوژی تمامی افرادی را که در مقابل خود دارد درگیر ایدئولوژی می‌کند، یا همه افراد را مخاطب قرار می‌دهد تا به سوژه تبدیل بشوند. به زبان دیگر، افراد جامعه یا گروه برای هر ایدئولوژی ای مهم هستند. "ایدئولوژی، نظام ایده‌ها یا بازنمودهایی است که بر اندیشه‌ی فرد یا گروه اجتماعی تسلط دارد." (التوسر، ۱۳۸۸: ۵۲) ضمناً می‌افزاید، "ایدئولوژی‌های خاص، همواره و در هر صورتی (دینی، اخلاقی، حقوقی و سیاسی) بیان‌کننده‌ی مواضع طبقاتی هستند." (همان، ۵۳) در ارتباط با سوژه التوسر می‌گوید، "هر ایدئولوژی با خطاب قرار دادن افراد معمولی و به واسطه‌ی کارکرد مقوله‌ی سوژه، آنان را به سوژه‌های انضمامی بدل می‌سازد. پیشنهاد ما این است که ایدئولوژی بدین شیوه «عمل می‌کند» یا «کار می‌کند» که سوژه‌ها را از میان افراد «انتخاب می‌کند» (و به‌واقع تمامی افراد را انتخاب می‌کند) یا افراد را به سوژه‌ها «بدل می‌سازد» (و به‌واقع همه‌ی افراد را تبدیل می‌کند) و این کار را از طریق کنشی بسیار دقیق که به آن استیضاح نام می‌دهیم انجام می‌دهد، که می‌توان آن را به یاری پیش‌پاافتاده‌ترین خطاب کردن پلیس یا هر کس دیگر برای خود در نظر آورد." (التوسر، ۱۳۸۸: ۷۰) به باور التوسر همه افراد استیضاح می‌شوند، ولی نوع و میزان استیضاح یکسان نیست.

میشل فوکو^۲ شاگرد التوسر، به جای مفهوم ایدئولوژی، مفهوم قدرت را بکار می‌برد. قدرت، پتانسیل و توانمندی و توانایی یک فرد، یک گروه، یک نهاد یا یک دولت است. البته، "فوکو تصویر کاملاً متفاوتی از قدرت اراده می‌دهد که در راستای کاملاً متفاوتی عمل می‌کند، [یعنی] نه با سرکوب سوژکتیویته، بلکه با ارتقاء، پرورش و بارور کردن." (میلر، ۱۳۸۴: ۱۰) لذا، قدرت به تعبیر فوکو، سوژه ساز و سوژه پرور است.

با توجه به این بحث، چند مفهوم کلیدی مطرح می‌شود. قدرت^۳، استیلا^۴، و اقتدار^۵ که ضمن هم‌جواری متفاوت هستند، و تأثیرات متفاوتی هم در ارتباط با انسان یا سوژه دارند.

¹ Althusser Luis

² Foucault Michel

³ Pouvoir

⁴ Domination

⁵ Autorité

قدرت، نیرویی است که دارای پتانسیل‌ها و توانایی‌هایی است. آلن بیرو می‌گوید: "قدرت، توانایی انجام کاری خاص، تحقق عملیاتی و به‌طورکلی هر توان در انجام عمل را می‌رساند. این مفهوم با اندیشهٔ نیرو، انرژی به‌کارآمده، توان جسمانی، ذهنی، ارادی و یا اخلاقی، پیوسته است. به‌محض آنکه یک فرد یا یک گروه به انجام عملی بر روی دیگران دست می‌زند که می‌تواند جهت حرکت آنان را تعیین کند و یا آنکه آنان را به انجام کاری مُلزم دارد، اشکالی از قدرت پدید آمده‌اند که لزوماً خصالتی اجتماعی دارند." (بیرو، ۱۳۷۰: ۲۸۵) به اعتقاد فوکو "هر جا دو نفر جمع شوند ترندها و شگردهای قدرت نیز آن‌ها را به هم پیوند می‌دهد." (ضمیران، ۱۳۸۱: ۱۹۷) به زبان ساده‌تر به‌زعم فوکو هر رابطهٔ اجتماعی، رابطهٔ قدرت است. ضمناً از نظر فوکو قدرت بسیار خُرد و پراکنده است و فقط در قالب سلطه نمی‌گنجد. فوکو تجلی قدرت را در تمام سطوح زندگی می‌بیند. به عبارتی، قدرت فقط در رأس یک تشکیلات یک‌نهاد و یا جامعه‌ای نیست بلکه، در لایه‌های مختلف جامعه و نهادهای اجتماعی حضور دارد و رسوخ می‌کند، یعنی همه درگیر قدرت هستند. لذا به‌زعم فوکو همه مخاطب قدرت و استفاده‌کنندهٔ آن هستند. پس همه سوژه هستند. به باور او "حوزهٔ قدرت به عرصهٔ اجتماعی حیات انسان توجه دارد." (همان، ۲۲) در اصل به باور یکی از شارحان فوکو، "بخش عمده کار فوکو به بررسی تاریخی قدرت و تولید سوژه‌ها در جریان قدرت اختصاص دارد." (بارکر، ۱۳۸۷: ۳۸) درحال، تعبیر و برداشت از مفهوم قدرت امری ناپسند نیست، به گفتهٔ حقیقی "این را نیز باید در خاطر داشت که از دیدگاه فوکو قدرت یکسره منفی نیست، بلکه وجه سازنده و مثبت نیز دارد. فوکو، به‌ویژه در آثار واپسین، بر تفاوت میان قدرت و سلطه تأکید می‌کند و یکی انگاشتن آن‌ها را اشتباه می‌داند." (حقیقی، ۱۳۷۹: ۱۹۵)

ولی از طرفی، همهٔ قدرت‌ها واجد اقتدار نیستند، از طرف دیگر، اقتدار قدرت‌ها یکسان نیست. از همه مهم‌تر، "قدرت به تکیه‌بر زور گرایش دارد، اقتدار قدرت مشروع است، قدرتی که پذیرش عام یافته است." (کرایب، ۱۳۷۸: ۷۸) ماکس وبر نیز میان قدرت و اقتدار تمایز قائل می‌شود. قدرت "دلالت دارد بر اینکه کنشگر^۱ در مناسبات اجتماعی بتواند اراده‌اش را به‌رغم مقاومت اعمال کند. و اقتدار دلالت دارد بر اطاعت از فرمان از جانب مخاطبان فرمان." (میلر، ۱۳۸۴: ۱۵) در حالت کلی می‌توان اقتدار را این‌گونه تعریف کرد. "اقتدار عبارت است از

^۱ Acteur

کوششی برای تغییر و تفسیر قدرت، کوششی که می‌خواهد، از راه میان‌بر تعریف نیرو، برای سلطه و تأثیرگذاری معنایی قائل شود. اقتدار، یعنی جست‌وجوی نیرویی مستحکم، تضمین‌شده و پایدار. " (سینت، ۱۳۹۱، ۲۶) وبر قدرت را به سه نوع اقتدار یا موقعیت سنتی، عقلانی و فرهمند تقسیم می‌کند. اسکاف اندیشه وبر را این‌گونه توضیح می‌دهد که، "اقتدار سنتی بر پایه‌ی این اعتقاد تثبیت‌شده است که سنت‌های کهن و مشروعیت آن‌ها که تحت چنین سنت‌هایی اعمال قدرت می‌کنند، از تقدس برخوردارند. درحالی‌که، اقتدار قانونی یا عقلانی بر پایه‌ی این باور است که قوانین وضع‌شده و حقوق آن‌هایی که ارتقاء پیدا کردند تا تحت چنین قوانینی اقتدار داشته و فرمان بدهند، از قانونیت و مشروعیت برخوردار است. ولی اقتدار فرم‌اند بر پایه‌ی دل‌بستگی و وفاداری به قداست، دلیری استثنایی یا شخصیت نمونه‌ی یک فرد و نظم و الگویی که به‌وسیله‌ی او اجرا یا مقدر شده استوار است." (استونز، ۱۳۷۹: ۶۶) ریچارد سنت معتقد است که نخست، "بحث هم‌جواری اقتدار و مشروعیت ملاک و مطرح است" (سینت، ۱۳۹۱، ۳۱) و دوم، "بعضی از اقتدارها سوژه ساز است و بعضی دیگر، سوژه‌گش است." (همان، ۲۲) البته، مفهوم اقتدار و اقتدارگرایی کمی تفاوت دارد. اقتدارگرایی در عالم سیاست و علوم سیاسی معنی‌ای نزدیک به سلطه دارد. هانا آرنست معتقد است که "مفهوم اقتدارگرایی از ریشه اقتدار به دست می‌آید و در آن مسلط شدن به شخصیت، آراء و زندگی انسان‌ها اصالت دارد. در این روش مدیریت، فردیت و اصالت فردی انسان‌ها از آن‌ها گرفته می‌شود و از انسان‌ها، وفاداری تمام، نامحدود، بی‌چون‌وچرا و دگرگونی ناپذیر انتظار می‌رود." (سریع‌القلم، ۱۳۹۰: ۲۶) و در راستای چنین برداشتی و تعریفی از اقتدار به باور سریع‌القلم رشد و پیشرفت جامعه در حالت اقتدارگرایی به خطر می‌افتد. "در چنین شرایطی، فردیت می‌میرد و اندیشه تعطیل می‌گردد و زمینه باروری و نوآوری فردی هیچ‌گاه فرصت رشد پیدا نمی‌کند." (همان، ۲۸) حتی در سطح فردی جیمز کلمن معتقد است که "رابطه اقتدار کنشگر بر دیگری هنگامی وجود دارد که کنشگر اولی حق کنترل برخی کنش‌های دیگری را داشته باشد." (کلمن، ۱۳۷۷: ۱۰۹) به عبارتی، اقتدارگرایی در حالت کلان و خرد مرگ سوژه را به دنبال دارد.

ولی در مورد استیلا رفتار دیگری متفاوت از قدرت صدق می‌کند. یعنی، "استیلا بر شیوه‌ای خاصی از اعمال قدرت دلالت دارد، و شناخت از آن نیز بستگی دارد به شیوه‌ی فلسفی خاصی از مفهوم‌سازی در مورد قدرت. استیلا شیوه‌ای است از کنش بر افراد یا گروهی از افراد که

درست برخلاف آرزوها یا خواسته‌هایشان انجام گیرد. (میلر، ۱۳۸۴: ۱۰) درحالی‌که، "قدرت از طریق سوژکتیویته عمل می‌کند و مدبرانه‌تر است. قدرت محدود نمی‌شود به سلب کردن و به مبارزه طلبیدن، بلکه تلاش می‌کند فرد را با مجموعه‌ای از هدف‌ها و بلندپروازی‌های شخصی محاصره کند. قدرت شناخت بهتری از فرد دارد و از دورادور و از بیرون بر فرد عمل نمی‌کند، بلکه از دورن فرد و از طریق خود او عمل می‌کند." (همان، ۱۰) لذا، استیلا نمی‌تواند فرد را به سوژه تبدیل بکند. "از دید مارکوزه، استیلا سرکوب سوژکتیویته و آزادی رهایی سوژکتیویته است." (همان، ۵۷) مارکوزه در جای دیگر بیان می‌کند "انسان‌هایی که زیر سیطره‌ی رژیم اقتصادی و سیاسی موفق و پیروز، درآمده‌اند هرگز قادر نخواهند بود علیرغم این سیطره، شرایطی برای آزادی خود، به وجود آورند." (مارکوزه، ۱۳۸۸: ۴۲) به عبارتی، استبداد و سلطه پنهان سرکوب آزادی را درونی و نهادینه کرده است.

بورديو نیز از واژه سلطه که در راستای مفهوم استثمار مارکس و مفهوم قدرت فوکو می‌باشد، استفاده می‌کند. مفهوم سلطه گسترده‌تر از مفهوم استثمار است که در نظر مارکس تنها در روابط طبقاتی کار آیی دارد. "مفهوم سلطه امکان می‌دهد به‌ویژه به سلطه مردانه، رابطه معلم و شاگرد در مدرسه، رئیس اداره و کارمند و از این قبیل بیندیشیم." (شویره، ۱۳۸۵: ۱۰۲ و ۱۰۳) بورديو در مورد مرد از سلطه مردانه و یا در مورد تلویزیون از سلطه تلویزیون (بورديو، ۱۳۸۷: ۷۴) و یا در مورد روزنامه‌نگاری از سلطه ژورنالیسم (همان، ۸۸) یاد می‌کند. مفهوم سلطه نزد بورديو به شکلی است که تا حدودی آزادی طرف مقابل نیز سلب می‌شود، لذا از مفهوم قدرت نزد فوکو نیز سخت‌تر و سنگین‌تر است. از این‌رو، سلطه نمی‌تواند سوژه پرور باشد.

بررسی قدرت در ارتباط با ذهنیت و دانش از کارهای اساسی فوکو (۱۹۶۹) می‌باشد. به عبارتی، در کنار بحث قدرت که فوکو مطرح می‌کند، بحث ارتباط با دانش را نشان می‌دهد. یعنی، آنچه در نظر فوکو در ارتباط با قدرت اهمیت دارد، نقش دانایی و دانش است. "به گفته او قدرت را نباید صرفاً به فردی مستبد یا طبقه‌ای خاص منسوب کرد، بلکه قدرت از اجتماع عوامل غیرشخصی، از جمله نهادها، هنجارها، مقررات، قوانین و گفتمان‌ها، نشئت می‌گیرد و ساختاری دارد و بادانش پیوندی انکارناپذیر دارد." (بارکر، ۱۳۸۷: ۱۵۶) به زبان دیگر، دانش و قدرت همدیگر را متأثر از یکدیگر می‌کنند. بنابراین، از این زاویه دانش و سپس قدرت، بحث تولد سوژه مدرن را به تعبیر میلر (۱۳۸۴) مطرح می‌شود. هرچند که خود فوکو مستقیماً از تولد سوژه سخنی به میان نمی‌آورد.

درواقع، پروژه تبارشناسی فوکو درگذر از پژوهش‌هایش (کتاب‌هایش)، تولد سوژه مدرن را نشان می‌دهد. البته فوکو با ضدیت با پدیدارشناسی (فوکو، ۱۳۹۲: ۳۴) و اهمیت قائل شدن بر آگاهی استعلایی، عملاً مرگ سوژه را مطرح می‌کند. (کلمات و چیزها، ۱۹۶۶) ولی شارحان آثار فوکو نتایج و اثرات پژوهش‌هایش را در تولد سوژه مدرن دخیل می‌دانند. پیتیر میلر معتقد است که "نوشته‌های فوکو نسبت به نوشته‌های نظریه‌ی انتقادی، توصیف پُربارتی از رابطه‌ی میان قدرت و سوژکتیویته ارائه می‌دهند." (میلر، ۱۳۸۴: ۲۶) که به آفرینش سوژه کمک زیادی کرده است. بعضی دیگر از شارحان فوکو باور خود وی را قبول دارند که هدفش تولد سوژه نبوده و این کار را هم نکرده است. از جمله آلن لیبرا معتقد است که، "هایدگر تأیید می‌کند که سوژه در یک حالت عادی، در یک عصری از تاریخ به دنیا آمد. ولی فوکو اعلام کرد که سوژه مرد. در سال‌های ۱۹۶۰ قبل از اینکه مجدداً سوژه به دنیا بیاید، به نظر می‌رسد در یک حالت برگشت‌وازده و خسته تولد مجدد سوژه اتفاق افتاد. لذا تولد، مرگ و تولد دوباره سوژه را داریم." (لیبرا، ۲۰۰۷: ۱۸)

در ابتدای امر فوکو در کتاب تاریخ جنون (۱۹۷۷) توجه ی حوزه پزشکی و روان‌پزشکی به انسان را مطرح می‌کند که محصول این عمل اهمیت دادن به انسان به‌عنوان موضوع و سوژه قابل مطالعه است. در اصل، فوکو به بیمار روانی به‌عنوان یک انسان قابل مطالعه تحت عنوان سوژه می‌نگرد. فوکو در این کتاب در ابتدا به بحث پیرامون جذام می‌پردازد که در قرون وسطی در حد زیادی بود، به‌طوری‌که جذام‌خانه‌های زیادی در اروپا وجود داشت. در اواخر قرون وسطی جذام رو به کاهش یافت که این امر به‌واسطه تفکیک آن از دیگران کم شد. "ریشه‌کن شدن جذام پدیده‌ای شگفت‌انگیز بود که بی‌شک از روش‌های درمانی اسرارآمیزی که مدت‌ها برای علاج این بیماری به کار می‌بستند، حاصل نمی‌شد، بلکه نتیجه طبیعی تفکیک جذامیان و نیز قطع ارتباط با کانون‌های عفونی مشرق زمین بود که پس از پایان جنگ‌های صلیبی روی داد." (فوکو، ۱۳۸۱: ۱۰) فوکو به جذامیان به‌عنوان افراد مورد مطالعه یعنی سوژه شدن می‌پردازد. در دوره رنسانس دیوانگی جایگزین جذام می‌شود و متعاقب آن بجای جذام‌خانه‌ها، نوان خانه‌هایی (دیوانه خانه) درست می‌شود که در آن‌ها فقرا، بیکاران، خلاف‌کاران و دیوانگان نگهداری می‌شدند. البته دیوانگان نیز مراحل را در طی قرون طی می‌کنند.

بیمار روانی به‌عنوان فرد غیرعادی در سده‌های گذشته ابتدا تبعید می‌شد که در این مقطع کشتی دیوانگان مطرح است. سپس در حبس باقی می‌ماند تا پایان عمرش فرارسد. مدتی تفکر شیطان زدگی انسان بیمار روانی مطرح بود که به کمک جادو درصدد معالجه وی یعنی بیرون راندن دیو (دیوانه) یا جن (جنون) از جسم بیمار اقدام می‌کردند. یا به کمک اصحاب کلیسا تلاش می‌شد تا ارواح خبیثه از بدن بیمار را بیرون کنند و سلامت را به وی بازگردانند. ولی علم پزشکی با از حبس درآوردن بیمار روانی و تلاش برای بهبودی وی، سنگ بنای سوژه شدن انسان را بنا کرد. از این تاریخ به بعد جنون زمینی می‌شود و دیگر دیوانگان زنجیر نمی‌شوند، آن‌ها در بیمارستان‌ها نگهداری می‌شدند، دور شدن روحانیت از مراکز درمانی صورت می‌گیرد. بدین ترتیب، منظور فوکو از سوژه نه به معنی فردی آگاه، بلکه قابل مطالعه و بررسی است، دیوانه، کافر، بی‌بندوبار وقتی مورد بررسی قرار می‌گیرند، سوژه می‌شوند. "این گواه که دیوانه (هرچند به‌طور محدود) هم به منزله‌ی ابژه‌ی تنبیه و هم ابژه‌ی درمان تمایز یافت." (میلر، ۱۳۸۴: ۱۳۶) یعنی با سوپژکتیویته فرد، توجه به فرد و سپس سوژه شدنش ملاک شد. به‌عبارت‌دیگر، دانش دیوانگی تولد سوژه مدرن را در بقیه سطوح جامعه به حرکت درآورده است. درواقع، تولد دانش به‌عنوان موتور تولد سوژه عمل کرده است. نخست، زمانی که افراد از یکدیگر متمایز می‌شوند به شکل سوژه قابل بررسی تبدیل می‌شوند، سوژه حقوقی، قضایی یا سوژه اجتماعی. "برخلاف تجربه‌ی قضایی از دیوانگی، وقتی مسئله‌ی حبس و تجربه‌ی اجتماعی از دیوانگی مطرح بود، هیچ صلاحیت پزشکی یا قضایی (به‌زعم الزام‌های رسمی به این صلاحیت‌ها) به کار بسته نمی‌شوند." (همان، ۱۳۶) سپس، دیوانه به‌نوعی دیگر دیده شد تا خود در درمانش سهیم بشود. به‌طوری‌که، "دیوانه با پذیرش موقعیت خود به‌مثابه مفعول (ابژه)، و با آگاهی از تقصیر و خطاکاری خود، باید به آگاهی از موقعیت خود به‌مثابه فاعل (سوژه) آزاد و مسئول، و نتیجتاً به خرد، می‌رسید." (فوکو، ۲۴۳: ۱۳۸۱) یعنی شرایطی را به وجود آوردند که "دیوانه خود را نظاره می‌کرد و خود توسط خود نظاره می‌شد. او هم موضوع (ابژه) ناب نمایش بود و هم فاعل (سوژه) مطلق آن." (همان، ۲۵۹) درواقع، به باور فوکو، به کمک دانش، گذاری صورت گرفت. "چنین بود شدت آشفتگی و ابهام در آن سال‌ها، چنین بود دشواری تعیین جایگاه جنون در میان «بشریت»، درزمانی که این بشریت ارزشی تازه می‌یافت، چنین بود دشواری یافتن ماوایی برای جنون در فضایی اجتماعی که سامانی تازه می‌پذیرفت." (همان، ۲۳۵)

سپس فوکو در کتاب تولد پزشکی بالینی، تولد دانش پزشکی و توجه به بدن انسان به عنوان موضوع مورد مطالعه بعدی خود را در انسان به عنوان سوژه را مطرح می کند. یعنی، پزشکی در مقابل مرگ به سلامت و حیان بدن انسان یعنی انسان متمرکز می شود. "معجزه به این آسانی روی نمی دهد: جهشی که امکان داد، و هنوز هم هر روز امکان می دهد، «بالین» بیمار میدان تحقیق و گفتار علمی شود." (فوکو، ۱۳۹۲: ۳۵) وی می افزاید، "اما در حقیقت، این پزشکی اهمیت خود را مدیون این واقعیت است که تجدید سامانی است عمیق، نه فقط در شناخت های پزشکی، بلکه در نفس ممکن شدن گفتاری در باب بیماری." (همان، ۳۹) به باور فوکو اتفاق مهمی که رخ داد تغییر نگاه بود که به بیماری و به انسان صورت گرفت و تعریف جدیدی از جایگاه بیمار در جامعه ارائه شد. (همان، ۲۶۶) در این حرکت ضمن اهمیت به زندگی انسان، اهمیت به فایده مند بودن جمعیت انسانی، انسان به سوژه تبدیل می شود و کم کم پزشکی شدن (فوکو، ۱۳۸۱: ۵۰) جامعه برای سلامت جامعه مطرح می شود و هنجارهایی را در جامعه در نظر گرفته که منجر به نظم افراد در جامعه شده که سوژه از دل آن بیرون می آید. نهایتاً بحث آموزش و درمان در اولویت قرار می گیرد. به بیان ساده تر استفاده بهینه از رازهای بدن در خدمت علم و سپس در خدمت همه انسان ها اعم از فقیر و غنی، تغییر نگرش به زندگی، تبدیل انسان به موضوع تحقیق و اهمیت حیات انسان، سوژه انسانی زاده می شود.

هابرماس برای ساختن سوژه متفاوت از دیگران می اندیشد و عامل دیگری را در امر سوژه سازی مهم می داند، "کانون توجه آثار هابرماس نه سوبژکتیویته ی مجزای فردی بلکه بیناسوژه گی^۱ است که از طریق ارتباط برقرار می شود. (میلر، ۱۳۸۴: ۲۶) وی معتقد است که از این طریق سوژه ساخته می شود، یعنی "نظریه ی روح هگل مبتنی است بر انگاره ی محیط میانجی که درون آن یک خویشتن با خویشتن دیگر ارتباط برقرار می کند و از این طریق، دو خویشتن به طور متقابل یکدیگر را به منزله ی سوژه شکل می دهند. آگاهی بستری میانجی است که بر مبنای آن سوژه ها با یکدیگر برخورد می کنند. این آگاهی بنیانی است برای پرهیز از انگاره ی ایده آلیستی خود سالاری اراده و سوژه به منزله ی موجودیتی در - خود - باش." (همان، ۸۸) ولی همان طوری که هایدگر استدلال می کند که فرد باید با موضوع تفکر برانگیز (هایدگر، ۱۳۹۰: ۱۱) ارتباط برقرار بکند، می توان از همین استدلال بهره برد که هر نوع بیناسوژه گی

^۱ Intersubjectivity

منجر به سوژه شدن نخواهد شد، مگر این‌که فرد با سوژه‌ای که قبلاً شکل‌گرفته است و اهل تفکر است و مسئول خود و دیگران (به تعبیر سارتر) می‌باشد، در چنین شرایطی فرد به سوژه تبدیل خواهد شد. یا اینکه منظور هابرماس از بیناسوژه گی بین‌الذهانی نباشد. زیرا، اگر دو فرد با آگاهی اندک با یکدیگر در ارتباط باشند، چگونه می‌توانند رشد کنند و آگاه شوند و به سوژه تبدیل بشوند؟ زیرا در این حالت ارتباط بین‌الذهانی یعنی بین دو ذهن فرد گونه برقرار می‌شود. اتفاقاً هابرماس در ارتباط با روانکاو معتقد است که "خویشتن در رابطه‌ی بیناسوژه ای میان پزشک و بیمار است که جایگاهی مؤسس می‌یابد. این بیناسوژه گی هنگامی روی می‌دهد که پزشک و بیمار باهم و از روی تأمل، سد ارتباط را می‌شکنند." (میلر، ۱۳۸۴: ۹۱) در نتیجه، با همین استدلال اگر بیمار روانی با بیمار روانی دیگر ارتباط برقرار بکند و امر بیناسوژه گی رخ بدهد، که می‌دهد، هیچ کدام به سوژه تبدیل نخواهند شد، زیرا هر دو از آگاهی لازم برخوردار نیستند، در واقع، در این حالت ارتباط بین‌الذهانی صورت گرفته است. ولی عمل روان‌درمانی و تبدیل فرد به سوژه توسط روانکاو که خود سوژه است، صورت می‌گیرد. یعنی بیناسوژه گی روانکاو در قالب سوژه و بیمار در قالب فرد امکان سوژه شدن فرد را مهیا می‌کند. لذا ارتباط جایگاه مهمی دارد. در اهمیت نقش ارتباط‌مید معتقد است که "اهمیت ارتباط در این است که یک‌شکل رفتاری که انسان می‌تواند یک موضوعی برای خودش بشود را تدارک می‌بیند. از این رو، خود به‌عنوان یک موضوع برای خود در اصل یک ساختار اجتماعی هست و در یک تجربه اجتماعی تولید می‌شود." (مید، ۱۹۶۳: ۱۱۸)

روانکاو به‌عنوان یک مکتب فکری که رفتار انسان را متأثر و هدایت‌شده توسط غرایز می‌داند، به‌نوعی سوژه بودگی را نفی و فرد بودن را توجیه می‌کند. ولی عمل روانکاو یعنی روان‌درمانی عکس این حرکت را نشان می‌دهد. یعنی به دلیل اینکه "هدف تحلیل روانکاو ساختن خویشتن واحد است، یا به تعبیر هابرماس روانکاو به فهم ساختارهای عموماً نمادین گرایش ندارد، بلکه به «فهم تأمل - بر - خود گرایش دارد." (میلر، ۱۳۸۴: ۹۰) که این امر کمک به سوژه شدن انسان می‌کند. یعنی بیمار که قدرت فکر کردن (یعنی زندگی عادی و طبیعی) را از دست داده است، یک فرد است یا به فرد تبدیل شده است، زمانی که روانکاو می‌شود به خود آمده و سوژه می‌شود. در واقع، "در این توصیف، فرایند روانکاو، مطابق با الگوی خویشتن مؤسس، تصاحب دوباره‌ی آن چیزی است که آگاهی موقتاً از دست داده بود. «تجربه‌ی تأمل که روشن‌گری آن را بر می‌انگیزاند، دقیقاً عملی است که از طریق آن سوژه

خودش را از وضعیتی آزاد می‌کند که در آن ابژه ای برای خود بوده است. این فعالیت خاص را باید خود سوژه انجام دهد." (همان، ۹۰ و ۹۱) از این رو، روانکاوی رهایی‌بخش است. زیرا، "عینیت بیماری بیانگر آن است که بیمار سوژه‌ای محکوم به انفعال و موقتاً محروم از این امکان است که سوژه ای کاملاً برخوردار از قوای خود باشد." (همان، ۱۰۵) و عمل روانکاوی این تبدیل به سوژه فعال را انجام می‌دهد. به زبان دیگر، "روانکاوی همچون یک فرایند یادگیری تلقی می‌شود که در آن فرد فرایند رشدی را که با شروع روان آزرده‌گی قطع شده بود، دوباره از سر گرفته آن را کامل می‌کند." (پروین، ۱۳۷۴: ۱۶۱) دی نای نیز همین عقیده را دنبال می‌کند که "یکی از هدف‌های درمان روانکاوی، گشودن ناهشیار شخص و دادن فرصتی به اوست تا با جنبه‌های عمیق‌تر شخصیت خویش یعنی نهاد تماس برقرار کند." (دی نای، ۱۳۸۱: ۳۳) همچنین لکان روانکاو فرانسوی از منظری دیگر به این نکته می‌پردازد. "لکان معتقد است، آنچه را که روانکاوای می‌خواهد و وظیفه خود می‌داند که به آن برسد، خوب گفتن در برابر خوب زیستن است. خوب زیستن آن چیزی است که جامعه مدرن به‌عنوان یک هدف در مقابل افرادش می‌گذارد و مدام به تبلیغ آن می‌پردازد. از مشخصات خوب زیستن تطابق با استانداردهای جامعه، تلاش برای کسب رفاه، تلاش برای برقراری نوع خاصی از روابط اجتماعی و امثال این‌ها است. خوب گفتن به معنای خوب حرف زدن هم نیست. خوب گفتن، یعنی رابطه بین کلمات و وجود، رابطه بین کلمات و آنچه هستیم. خوب گفتن بنابراین یک دانش است در مورد خود سوژه. در خوب گفتن هدف این است که شخص به‌نوعی رأی نهایی در مورد وجود خودش دست یابد، به‌نوعی قضاوت آخر. یعنی دانش ناخودآگاه در اثر جریان روانکاوی منجر به تولد سوژه خودآگاه شود." (کدیور، ۱۳۸۱: ۲۲) از این رو، "جایگاه حقیقی سوژه در کلمه است. روانکاوی مطلقاً یک دفتر خاطرات خصوصی راجع به عواطف و احساسات نیست." (همان، ۲۶)

بدین ترتیب، در عمل روانکاوی فرد مراجعه‌کننده، خود به روانکاو، و یا به سوژه به کمک روانکاو تبدیل می‌شود. زیرا در عمل روانکاوی هم آگاه شدن و هم واقف شدن به خویش خویش رخ می‌دهد. از این رو، "کار آنالیست [روانکاو] واداشتن بیمار به گوش دادن به آن چیزهایی است که او در گفتار خود از شنیدن آن‌ها عاجز است یا می‌توان گفت از شنیدن آن‌ها پرهیز می‌کرد." (کدیور، ۱۳۸۱: ۲۹) از این جهت است که، "لکان پایان روانکاوی را به بیدار شدن از یک خواب طولانی تشبیه کرد." (همان، ۳۵) یا در جای دیگر کدیور معتقد است که،

"روانکاوی برای افرادی است که بدون هیچ تلنگری از جانب روانکاوی خواب خوششان آشفته شده است و حالا که قادر نیستند دوباره به خواب روند بالاخره تصمیم گرفته‌اند که ببینند چه چیزی مانع آن‌هاست." (همان، ۳۶) در این حالت فرد با بیدار شدن از خواب، به خودآگاه وارد می‌شود.

در امر سوژه شدن تغییر ذهن صورت می‌گیرد که محصول آن آگاهی است. و در این رهگذر، "سوژه بودن یا سوژه شدن آغاز جستجوی یک خود است، خودی مطمئن و مسلط." (اسلدزیفسکی، ۱۹۹۱: ۴۱) از منظری دیگر، "پیدایش و تاریخ ذهنی در روابط مشخصاً اجتماعی نابرابری و سلطه جا دارد که بخشی از رهایی اجتماعی است. کاری که در اصل تمایز بین فرد و سوژه صورت می‌گیرد. و شاید پروژه‌رهایی است و معنی کلمه سوژه از وابستگی به تأکید به خود تغییر می‌کند." (گالیسو، ۱۹۹۱: ۷) بلک‌مور هم معتقد است که، "مسئله «خود» به مسئله آگاهی گره خورده است، زیرا هر وقت تجربه‌های آگاهانه‌ای وجود دارد خیلی راحت می‌شود فرض کرد که این تجربه‌ها لابد دارند برای کسی روی می‌دهند، یعنی نمی‌شود که تجربه‌هایی باشند اما تجربه کننده ای نباشد." (بلک‌مور، ۱۳۸۷: ۸۶) به زبان دیگر، کدیور بر این باور است که "تمام علوم دیگر با خودآگاه آدمیان سروکار دارند. ایدئال ابژکتیویته (عینیت) در علم به معنای به حداقل رساندن سوژکتیویته (ذهنیت) مشاهده‌گر و یا همان به حداقل رساندن تأثیر ناخودآگاه او در مطالعه‌اش است. درحالی‌که در علم روانکاوی موضوع مطالعه همان سوژکتیویته انسان‌هاست." (کدیور، ۱۳۸۱: ۳۹) درهرحال نخست، سوژه اهمیت زیادی داشته، دوم، سوژه شدن امری است که فرایندی را طی می‌کند و ذاتی یا موروثی نیست، ویژگی‌هایی است که به دست می‌آید، یعنی امری اکتسابی است و نهادهای آموزشی در تولید آن نقش دارند.

بحث و نتیجه‌گیری:

در صورتی‌که افراد جامعه‌ای استقلال داشته باشند، آزاد باشند، اهل تفکر باشند و با موضوعات تفکر برانگیز هم ارتباط داشته باشند، خلاق باشند، می‌توانند به سوژه تبدیل بشوند؟ آیا موانع دیگری در سر راه سوژه شدن افراد وجود دارد؟ اولین مانع بحث ایدئولوژی است که اجازه نمی‌دهد همه افراد به سوژه تبدیل بشوند.

آیا واقعاً ایدئولوژی و قدرت سوژه ساز و سوژه پرور هستند؟ یا هر دو سوژه‌کش هستند؟ این پرسش جای بحث دارد. درواقع، ایدئولوژی مجموعه قوانین، ارزش‌ها، هنجارها، بایدها و نبایدهایی است که برای تمامی لحظات و ارکان زندگی خصوصی و جمعی یک جامعه در نظر

گرفته می‌شود. به زبان دیگر، ایدئولوژی زندگی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی یک جامعه و حتی روابط بین فردی را شکل می‌دهد و هدایت می‌کند. بعضی از ایدئولوژی‌ها در عرصه‌های زندگی خصوصی افراد نیز دخالت می‌کنند و قوانینی را در نظر می‌گیرند. لِشیک کولاکوفسکی "در مقاله «توتالیتاریسم [اقتدارگرایی] و فضیلتِ دروغ» می‌نویسد که هدف واقعی توتالیتاریسم آن است که چیرگی ایدئولوژی خود را به مرتبه‌ای برساند که در آن زندگی خصوصی کاملاً از میان برود و انسان‌ها یکسره به مصادیقی از شعارهای ایدئولوژیک تقلیل پیدا کنند." (کولاکوفسکی، ۱۳۸۸: ۲۲) وی در تأیید ادعای خود به کمونیسم پرداخته و معتقد است که "کمونیسم، برده‌داری و مطاوعت محض فنودالی را دوباره برقرار ساخت و این روش تا مدت‌زمانی طولانی - هرچند در سطوح ابتدایی تولید - مؤثر واقع شد. اما رژیم برای فراتر رفتن از این حد، یا احتیاج به مُحرک و انگیزه ایدئولوژیک داشت و یا نیاز به آنچه اصطلاحاً مهمیز و مشوق مادی خوانده می‌شود." (همان، ۶۸) به هر جهت، ایدئولوژی یک ساختار دارد، یک حریم دارد، یک محدوده دارد. از این رو، با توجه به اینکه ایدئولوژی نخست، دارای چارچوب مشخصی است و ضمناً ساختارمند است و دوم، مایل است اجرا بشود و برای اجرا شدن نیازمند همکاری مخاطبانش است، پس باید برای اجرای ایدئولوژی نقش‌هایی را واگذار کند. لذا، ساختنِ ساختار (اذهان) هدفش است که به‌نوعی التوسر هم با کارکرد ایدئولوژی بیان می‌کند. با این دیدگاه، به‌نوعی سوژه ساز است، ولی سوژه‌ای در چارچوب ایدئولوژی و نه فراتر از قوانین و ساختارش. در واقع، ایدئولوژی سوژه محدود می‌سازد. زیرا، فرد را محدود به مشخصات و خواسته‌های خود می‌کند. چون، ایدئولوژی بحث خوب و بد، زشت و زیبا، سیاه و سفید، خیر و شر، دوست و دشمن و خودی و غیرخودی را مطرح می‌کند. بدین ترتیب، در خارج از ایدئولوژی فرد جایگاهی ندارد. در نتیجه، با این رویکرد، ایدئولوژی بیشتر سوژه کُش است تا سوژه ساز، یا اینکه سوژه‌هایی خاص و محدود می‌سازد. آنانی که با ایدئولوژی همگام نباشند، سوژه نخواهند بود و ایدئولوژی اجازه سوژه شدن را نمی‌دهد. در همین راستا، "دیوید هارتمن^۱ می‌گوید: «چارچوب یکدست، ذهن انتقادی نمی‌سازد. وقتی تنها یک حقیقت خود گواه وجود دارد در مورد هیچ چیز سؤال ایجاد نمی‌شود و هیچ‌گاه جرعه خلاقیتی زده نمی‌شود.»" (گاردنر، ۱۳۸۶: ۲۷۵) لذا، سوژه‌ای متولد نمی‌شود. به زبان دیگر،

¹ Daivid Hartman

ایدئولوژی به تعبیر علوم سیاسی اقتدارگراست، لذا نمی‌تواند سوژه پرور باشد. سریع القلم بر این باور است که، "پی آمدهای سلسله وار اقتدارگرایی از فرد محور بودن، به ساختار اجتماعی و فرهنگی می‌انجامد که در آن انسان بی‌ارزش می‌شود و حق و حقوقی نخواهد داشت و صرفاً رعیتی است برای سوءاستفاده که صرفاً در حد بقا مجاز به زندگی و رفت‌وآمد است." (سریع القلم، ۱۳۹۰: ۴۹) این امر یعنی مرگ سوژه را به همراه دارد.

از دیدگاه شیلز "ایدئولوژی نوعی از نظام‌های اعتقادی مثبت و هنجاری است (همان تمایز بین قضاوت‌های عینی و قضاوت‌های ارزشی) که در تمام جوامع بشری شکوفا می‌شوند. در مقایسه با «جهان‌بینی‌ها»، ایدئولوژی‌ها با خصلت صراحت فرمول‌بندی‌هایشان مشخص می‌شوند، اما ضمناً در مقابل نوآوری بسته‌تر، سخت‌تر، و مقاوم‌ترند. جنبه عاطفی در انتشار و دفاع از آن‌ها قوی است و سرسپردگی همه‌جانبه و کاملی از پیروان خود می‌طلبند." (بوذن، ۱۳۷۸: ۳۷) بوذن معتقد است، "ایدئولوژی‌ها به سبب وضعشان نسبت به هشت ضابطه، با دیگر نظام‌های اعتقادی تفاوت دارند. این هشت مورد عبارت است از: خصلت واضح بین تبیین آن‌ها، تمایل به گردآمدن به دور اعتقادی مثبت یا هنجاری خاص، تمایل به تمایز با دیگر نظام‌های اعتقادی گذشته یا حال، بسته بودن در مقابل نوآوری، خصلت ناشکیبایی دستورالعمل‌ها، خصلت عاطفی انتشار، الزام پیوستگی کامل و همه‌جانبه و بالاخره مشارکت با دیگر نهادهایی که وظیفه‌شان تقویت و تحقق اعتقادات آن‌هاست." (همان، ۳۹) وی با تفکر فردگرایانه در جای دیگر کتابش در نقد ایدئولوژی می‌افزاید "ایدئولوژی مستلزم نابینایی است و نابینایی مستلزم وجود یک ناخودآگاهی که برحسب تعریف قادر است که علیرغم فرد بر وجدان او مسلط شود." (همان، ۶۸)

مکتب فرانکفورت نیز مخالف ایدئولوژی است و بر این باور است که ایدئولوژی سوژه‌کش است. در این باره، این مکتب "طی بررسی‌ها و تحقیقات متعدد خود در باره تاریخ جامعه آلمان از منظر و ابعاد مختلف با مُعضل یا پدیده خاصی روبرو شده بود و آن عبارت بود از مسئله توسل فاشیسم به ابزار فریبکارانه به‌منظور دست‌کاری در اذهان، چیزی که در تعبیر کلی می‌توان از آن تحت عنوان «نظریه فریب اذهان» یادکرد." (نوذری، ۱۳۸۴: ۱۰۹) که این دست‌کاری اذهان واجد ایدئولوژی بود. از آنجایی که، ایدئولوژی قاعداً واجد استیلا است، "بنا بر استدلال نظریه انتقادی، استیلا از طریق سرکوب و ویژگی‌های سوپزکتیو عمل می‌کند و آزادسازی به معنای آن است که سوژه ویژگی‌های معرف جایگاهش به‌منزله‌ی سوژه را دوباره

تصاحب کند." (میلر، ۱۳۸۴: ۸۳) از این رو، کارکرد ایدئولوژی به نوعی عمل استیلا است. از جمله هابرماس از اصحاب همین مکتب معتقد است که ساختار به هر جهت سوژه کش است. وی معتقد است که "عقل از طریق تأمل - بر - خود تحقق می‌یابد. مبارزه به شکل‌های سرکوب‌گر سازمان اجتماعی از طریق تغییری که در آگاهی سوژه‌های انسانی و بارهایی‌ای که تحقق‌توانایی خاص انسان در فعالیت خود سالارانه و مؤسس است، روی می‌دهد. این مبارزه به‌طور ضمنی دلالت دارد بر «پیش‌بینی جامعه‌ای رهایی یافته و خود سالاری بالغ و بالفعل برای همه‌ی انسان‌ها»." (همان، ۸۶) ژرژ هربرتمید نیز در ارتباط با مقوله «خود» با مقایسه بین جوامع اولیه و متمدن به نوعی به همین مسئله اشاره می‌کند. به‌زعم او "تفاوتی که در جوامع ابتدائی و متمدن وجود دارد، از اینجا ناشی می‌شود که در جامعه اولیه، خود، خیلی محدود در تفکرش، در رفتارش توسط مدل‌ها و الگوهای و فعالیت‌های اجتماعی سازمان‌یافته که گروهش تعیین می‌کند، می‌باشد. به عبارت دیگر، جامعه اولیه جایگاه کمی برای فردیت فرد در نظر می‌گیرد. در حالی که، هرچقدر جامعه اولیه به سمت جامعه متمدن می‌رود، آزادی فکر کردن، عمل کردن بیشتری را برای شهروندانش یعنی به خودها می‌دهد." (مید، ۱۹۶۳: ۱۸۷) از این رو، وی در جای دیگر برای تفکیک دو نوع جامعه می‌افزاید، "نظریه جامعه قراردادی [مدرن] تصور می‌کند که افراد در ابتدا مثل هستی هوشمند، مثل خودها وجود دارند و جمع می‌شوند تا جامعه‌ای را شکل بدهند و بسازند." (همان، ۱۹۸)

بوذن با نقد ایدئولوژی مارکسیم با مفهوم ایدئولوژی مخالفت می‌کند. وی معتقد است که قدرتی که ایدئولوژیک باشد به فرد اجازه سوژه شدن را نمی‌دهد. شیلز، مکتب فرانکفورت و هابرماس هم این عقیده را تأیید می‌کنند که ایدئولوژی سوژه‌کش است. همین استدلال را می‌توان در مورد مفهوم قدرت فوکو مطرح کرد که وی معتقد است قدرت سوژه ساز است.

اگر در جامعه‌ای آزادی باشد و ایدئولوژی هم وجود نداشته باشد، همه افراد سوژه خواهند شد؟ چه موانعی باعث می‌شوند تا فرد، فرد باقی بماند؟ یکی از این موانع مهم، این است که فرد علیرغم وجود آزادی و در فضای آزادی، الینه^۱ نشده باشد. به زبان دیگر، در کنار آزادی، و استقلال فرد، یکی دیگر از مفاهیمی که در ارتباط با انسان و در این راستا قابل تعمق است و تفاوت فردی (بیشتر تفاوت فرد و سوژه) را به وجود می‌آورد، و ضمناً مانع سوژه شدن فرد

^۱ Aliénation

است، بحث الینه شدن یا مسخ شدن یا ازخودبیگانگی است که امروزه به نظریه‌ای مجزا (گابل و همکاران، ۱۹۷۴) تبدیل شده است.

اولین بار مفهوم ازخودبیگانگی را مارکس مطرح کرد. مارکس "این مضمون را مخصوصاً به‌منظور تأویل مناسبات بین بورژوازی و رنجبران موردتوجه قرار می‌دهد. به‌زعم او، ازخودبیگانگی اساسی، در روابط تولید جای دارد. تقسیم‌کار و مالکیت فردی وسایل جمعی تولید، موجبات پیدایی شرایط و مقتضیاتی دوشان انسان را فراهم می‌سازند که در آن انسان مورد بهره‌کشی انسان قرار می‌گیرد. محصول فعالیت انسان از تولیدکننده‌اش جدا می‌شود و اقلیتی بدان دست می‌یابد. جوهر انسانی به‌جای آنکه به خود انسان بازگردد، در اشیاء تولیدشده جذب می‌شود. اشکالی مجرد چون پول و کالا و سرمایه به‌صورت بت‌هایی چند درمی‌آیند، با انسان بیگانه می‌شوند و او را باقدرت جاذب خود خرد می‌کنند." (بیرو، ۱۳۷۰: ۱۱) البته لوکاج معتقد است که بعد از مارکس او اولین فردی است که به این موضوع پرداخته است. (لوکاج، ۱۳۷۷: ۵۶)

به باور مارکوزه، "مارکس رنج و بدبختی‌های ناشی از کار در نظام سرمایه‌داری را، یادآور شده، ادامه‌ی این وضع، مزدوری و بردگی است که اکنون به ازخودبیگانگی انسان‌ها منجر شده و ویژگی‌های نظام سرمایه‌داری را نمایانده است." (مارکوزه، ۱۳۸۸: ۶۱) وی در ادامه می‌افزاید "انسان امروز، مانند سایر چیزها در نظام تولید جامعه‌ی صنعتی، مورد استفاده قرار می‌گیرد و هرروز که می‌گذرد، در اعماق این جامعه، بیشتر فرو می‌رود. (همان، ۶۲) و به دنبال آن بیشتر ازخودبیگانگی می‌شود. درواقع، "استفاده رایج و سیاسی از مفهوم ازخودبیگانگی به شرایط مبهمی سوق می‌دهد که، انسان مورد سوءاستفاده قرار می‌گیرد، بیگانه شده با خودش، غصب شده، قلب شده یا ضایع شده است. این برداشت به سمت فهمیدن اینکه شرایط پیدایش این مفهوم چه هستند، می‌رود. منبع فلسفی مفهوم ازخودبیگانگی دو برداشت در بردارد. از سویی، یک مفهوم حقوقی است و در برداشت سیاسی که نظریه‌پردازان قرارداد اجتماعی دارند، ازخودبیگانگی آزادی طبیعی ضد آزادی مدنی است." (اررو و همکار، ۱۹۷۵: ۷)

از خودبیگانگی مانع فکر کردن فرد نیز می‌شود، هرچند که ظاهراً فرد آزاد باشد. مسخ شدن به‌نوعی سلب آزادی واقعی است. فرد عملاً در بند است، بندی که چندان نمایان نیست. بنابراین، مشخصات سوژه زمانی می‌توانند اجرا شوند که فرد الینه یا مسخ نشده باشد. ازاین‌رو، فرد ازخودبیگانه با هر چیزی که باشد نمی‌تواند سوژه بشود، زیرا فرد مسخ‌شده، در بند است.

برای مثال، یک فرد معتاد به نوعی دربند و از خودبیگانه شده مواد مخدر است، لذا نمی‌تواند به سوژه تبدیل بشود. بیمار روانی نیز از خودبیگانه است که به کمک روانکاو به خویشتن خویش برمی‌گردد.

در صورت وجود آزادی و استقلال و از خودبیگانه نشدن، چه عامل یا عواملی می‌توانند در سوژه شدن فرد نقش داشته باشند یا چگونه می‌شود که فرد اهل تفکر می‌شود و آگاهی‌اش افزایش می‌یابد؟

به نظر می‌رسد که در بین این عوامل مطرح شده، عواملی تولید آگاهی و تفکر می‌کنند که مانع مسخ‌شدگی نیز می‌شوند، نخست، تحصیلات دانشگاهی است، دوم افزایش فرهنگ فردی که این دو عامل از عناصر کلیدی و مهم سرمایه فرهنگی به زبان بوردیو است. بوردیو معتقد است که انسان‌ها دارای سه نوع سرمایه هستند.

سرمایه اقتصادی، مجموع درآمدهای مادی و دارایی‌های مختلف یک خانواده، سرمایه اجتماعی، نوع و اندازه روابط اجتماعی با افراد هم‌طبقه (افقی) و طبقات دیگر و بالاتر از خود (عمودی) و سرمایه فرهنگی که مهم‌ترین، پیچیده‌ترین و شاید بتوان گفت پنهان‌ترین بخش داشتنی‌های انسان‌ها است. "سرمایه فرهنگی داشتنی‌ها (امکانات) فرهنگی است که توسط کنش‌های آموزشی خانوادگی به فرزندان انتقال پیدا می‌کند." (بوردیو، ۱۹۷۲: ۴۶) میلنر در تعریف و برداشت از این مفهوم در نظریه بوردیو معتقد است، "بدین معنی که کارکرد اجتماعی مهارت‌ها و صلاحیت‌ها و دانش‌های فرهنگی کسب‌شده دقیقاً شبیه کارکرد سرمایه اقتصادی است، یعنی نوعی «سرمایه» در اختیار افراد قرار می‌دهد که می‌توان آن را جهت حفظ منافع اقتصادی و اجتماعی به کار گرفت." (میلنر و براویت، ۱۳۸۵: ۳۱۸) سرمایه فرهنگی به‌زعم بوردیو دارای سه بخش می‌باشد.

الف: سرمایه فرهنگی درونی شده که بیانگر چیزهایی است که افراد می‌دانند و می‌توانند انجام دهند. در واقع این سرمایه فرهنگی درونی شده، توانایی‌های بالقوه‌ای است که به تدریج بخشی از وجود فرد شده است که به نام عادت واره تجلی می‌یابد. عادت واره از سوئی، "ساختاری است که ساختارهایی را می‌سازد." (بوردیو، ۱۹۸۹: ۸۸) از سوی دیگر، "منبع فکری کنترل‌کننده‌ی افکار و رفتار انسان است." (همان، ۸۷)

ب: سرمایه فرهنگی عینیت یافته، از جمله کالاهای فرهنگی و اشیاء مادی از قبیل کتاب و کتابخانه، مجسمه، تابلوهای نقاشی، آثار هنری و عتیقه می‌باشد.

ج: سرمایه‌ی فرهنگی نهادینه‌شده، ازجمله صلاحیت‌های تحصیلی که در قالب مدارک و مدارج تحصیلی رسمی نمود عینی پیدا می‌کنند. این بخش مختص آموزش عالی است. به باور بوردیو هر سه سرمایه مهم هستند و با یکدیگر ارتباط دارند. حتی تا حدودی این سرمایه‌ها قابل‌تبدیل به یکدیگر نیز هستند، البته قدرت تبدیل سرمایه‌ی اجتماعی به سرمایه‌ی فرهنگی کمتر از قدرت تبدیل سرمایه‌ی فرهنگی به سرمایه‌ی اجتماعی است. ولی سرمایه‌ی فرهنگی مهم‌تر از دو سرمایه‌ی دیگر است. در این باره وی معتقد است که، "از بعضی وجوه، انتقال سرمایه‌ی فرهنگی نشان‌دهنده‌ی موثرترین شکل انتقال موروثی سرمایه است زیرا تا حد زیادی به صورت عینی انجام گرفته و بنابراین کمتر قابل کنترل است، در حالی که ثروت اقتصادی از ارث از طریق مالیات قابل مهار است." (بوردیو، ۱۳۸۰: ۳۲) سرمایه‌ی اقتصادی می‌تواند ارثی یا اکتسابی باشد. بخشی از سرمایه‌ی فرهنگی (تحصیلات و شناخت‌ها و مهارت‌ها) اصلاً ارثی نبوده بلکه فقط اکتسابی است. فقط بخش سوم آن ارثی است. دوم، سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند از سرمایه‌ی اقتصادی و سرمایه‌ی فرهنگی تأثیر بگیرد. و قابل انتقال به یکدیگر هستند. در حالی که، سرمایه‌ی فرهنگی بیشتر از بقیه بر دو سرمایه‌ی دیگر تأثیر می‌گذارد.

با اکتسابی بودن سرمایه‌ی فرهنگی، بحث تغییر ذهن ملاک و مطرح است که عقاید و موضع‌گیری‌های متفاوتی در این زمینه وجود دارد. "بر اساس بعضی از وجوه نظر پیازه، ذهن کودکان به‌سادگی، قاطعانه و بدون نیاز به آموزش رسمی تغییر می‌کند. از جهت دیگر، بر اساس نظر فروید، ذهن به‌صورت قابل‌ملاحظه‌ای در برابر تغییر مقاوم است، حتی وقتی که تغییر شدیداً مطلوب باشد." (گاردنر، ۱۳۸۱: ۸۸) البته گاردنر خود بر این باور است که "درعین حال، ذهن، در کمال تعجب، سازوکاری محافظه‌کار است. نظریه‌ها، مفاهیم، داستان‌ها و مهارت‌ها در سال‌های اول شکل می‌گیرند و اغلب آن‌ها در برابر تغییر مقاوم‌اند." (همان، ۱۰۱) در حال تغییر ذهن صورت می‌گیرد که بتواند رفتارها را دگرگون کند. ولی کجا و به تعبیر بوردیو چه میدانی (اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و غیره) امکان این تغییر را میسر می‌سازد؟

با توجه به این نکته می‌توان مدعی شد که میدان‌های آموزش عالی، یعنی دانشگاه‌ها نقش مهم و چشمگیری در افزایش سرمایه‌ی فرهنگی افراد دارند به‌طوری‌که اگر کارشناسی و علمی عمل بکنند و علاوه بر انتقال و ساختن دانش نزد جوانان، محیطی فرهنگی را برای آن‌ها مهیا کنند که فرهنگ آنان نیز ارتقاء یابد. در این صورت این افراد آگاه و مسلط بر خود، تصمیم‌گیرنده‌ی

اصلی مسائل زندگی خویش و مفید برای خود و برای اطرافیان و جامعه و نهایتاً دارای تمام ویژگی‌هایی هستند که با سوژه تطابق دارد. با حضور و ورود این سوژه‌ها در سطح جامعه از جمله رفتن تعدادی از آنان به نهاد آموزش و پرورش، کمک شایانی در سوژه پروری فرزندان جامعه خواهند کرد. با افزایش سوژه‌ها در سطح جامعه، جامعه می‌تواند مسیر پیشرفت و توسعه پایدار را طی کند. بدانیم که سوژه یک محصول است، یک تولید است. سوژه برساخته‌ای اجتماعی است و طی فرایندی ساخته می‌شود. زیرا، سوژه در ارتباط با عناصری شکل می‌گیرد، ساخته می‌شود و سپس فعال می‌شود و به باور لورو و لاپاساد (۱۹۷۶) سوژه تبدیل به بازیگر اجتماعی^۱ می‌شود. و این بازیگری یا سوژه بودگی از بین نمی‌رود زیرا، به اعتقاد فروید، "آنچه زمانی در روان ما هستی گرفته است هرگز نیست نمی‌گردد، و هر چیز به‌گونه‌ای در یاد می‌ماند و در شرایط مناسب، آنگاه که امکان بازگشت به گذشته فراهم آید، باز پدیدار می‌گردد." (فروید، ۱۳۸۴: ۱۵) وی در تأکید اهمیت تاریخچه گذشته انسان می‌افزاید: "من در استخوان‌های رشد یافته یک بزرگسال می‌توانم - این یک حقیقت است - انگاره استخوان یک کودک را ردیابی کنم، اما خود آن ناپدید شده است، زیرا رفته رفته درازتر و پهن‌تر شده و به شکل بعدی‌اش در آمده است. واقعیت این است که تنها در مغز امکان حفظ همه این مراحل اولیه در کنار مراحل بعدی وجود دارد، اما ما در موقعیتی نیستیم که با یک بیان تجسمی این پدیده را به نمایش بگذاریم." (همان، ۱۹) در نتیجه، تلاش کنیم تا سوژه‌های بیشتری را پرورش دهیم و وقتی افراد سوژه شدند، سوژه باقی خواهند ماند.

^۱ Acteur Social

فهرست منابع:

- آدورنو تئودور و. و هورکهایمر ماکس (۱۳۸۴). دیالکتیک روشنگری. قطعات فلسفی. ترجمه مراد فرهادپور و امید مهرگان. تهران، گام نو.
- استور آنتونی (۱۳۷۵). فروید. ترجمه حسن مرندی. تهران، نشر طرح نو.
- استونز راب (۱۳۷۹). متفکران بزرگ جامعه‌شناسی. ترجمه ی مهرداد میردامادی. تهران، نشر مرکز.
- اونز دیلن (۱۳۸۶). فرهنگ مقدماتی اصطلاحات روان‌کاوی لکانی. ترجمه مهدی رفیع و مهدی پارسا. تهران، نشر گام نو.
- اوی زرمان تئودور (۱۳۷۷). مسائل تاریخ فلسفه. ترجمه پرویز بابایی. تهران، موسسه انتشارات نگاه.
- التوسر لویی (۱۳۸۸). ایدئولوژی و سازوکارهای ایدئولوژیک دولت. ترجمه روزبه صدرآرا. تهران، نشر چشمه.
- برلین آیزایا (۱۳۸۵). سرشت تلخ بشر. جستارهایی در تاریخ اندیشه‌ها. ترجمه لیلا سازگار. تهران، نشر ققنوس.
- بارکر کریس (۱۳۸۷). مطالعات فرهنگی: نظریه و عملکرد. مترجمان: مهدی فرجی و نفیسه حمیدی. تهران، پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- بلکمور سوزان (۱۳۸۷). آگاهی. ترجمه رضا رضایی. تهران، فرهنگ معاصر.
- بورديو پیر (۱۳۸۰). نظریه کنش، دلایل عملی و انتخاب عقلانی. ترجمه‌ی مرتضی مردی‌ها. تهران، انتشارات نقش و نگار.
- بورديو پیر (۱۳۸۷). درباره‌ی تلویزیون و سلطه‌ی ژورنالیسم. ترجمه ناصر فکوهی. تهران، انتشارات آشتیان.
- بوڈن ریمون (۱۳۷۸). ایدئولوژی در منشأ معتقدات. ترجمه ایرج علی آبادی. تهران، نشر شیرازه.
- بوڈن ریمون (۱۳۸۳). مطالعاتی در آثار جامعه‌شناسان کلاسیک. جلد اول. ترجمه باقر پرهام. تهران، نشر مرکز.
- بون ویتز پاتریس (۱۳۹۰). درس‌هایی از جامعه‌شناسی پی یر بورديو. ترجمه جهانگیر جهانگیری و حسن پورسفریر. تهران، نشر آگه.
- بیرو آلن (۱۳۷۰). فرهنگ علوم اجتماعی (انگلیسی، فرانسه، فارسی) ترجمه ی باقر ساروخانی. تهران، انتشارات کیهان.
- پروین لارنس ای (۱۳۷۴). روانشناسی شخصیت، (نظریه و تحقیق). ترجمه ی محمد جعفر جوادی و پروین کدیور. تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

پرستش شهرام (۱۳۹۰) روایت نابودی ناب. تحلیل بوردیویی بوف کور در میدان ادبی ایران. تهران، نشر ثالث.

تنهایی حسین (۱۳۸۸). هربرت بلومر و کنش متقابل گرایی نمادی. تهران، انتشارات بهمن برنا.
چالمرز آلن اف. (۱۳۷۹). چستی علم. درآمدی بر مکاتب علم‌شناسی فلسفی. ترجمه: دکتر سعید زیباکلام. تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.

حقیقی شاهرخ (۱۳۷۹). گذار از مدرنیته؟ نیچه، فوکو، لیوتار، دریدا. تهران، آگه.
دلاور علی (۱۳۸۵). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. تهران، انتشارات رشد.
دی. نای رابرت (۱۳۸۱). سه مکتب روانشناسی. دیدگاه‌های فروید، اسکینر و راجرز. ترجمه‌ی: سید احمد جلالی. تهران، انتشارات پادار.

ریتزر جورج (۱۳۷۹). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر. ترجمه محسن ثلاثی. تهران، انتشارات علمی.

روسو ژان ژاک (۱۳۵۲). قرارداد اجتماعی - اصول حقوق سیاسی. ترجمه‌ی منوچهر کیا. تهران، انتشارات گنجینه چاپ دوم.

روسو ژان ژاک (۱۳۳۸). امیل یا آموزش و پرورش. ترجمه منوچهر کیا. تهران، انتشارات گنجینه، چاپ ششم.

سارتر ژان پل (۱۳۴۸). اگزیستانسیالیسم یا مکتب انسانیت. ترجمه‌ی جواهر چی. تهران، مؤسسه مطبوعاتی فرخی.

سریع القلم محمود (۱۳۹۰). اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار. تهران، نشر فرزاد روز.
سینت ریچارد (۱۳۸۶). اقتدار. ترجمه باقر پرهام. تهران، شیرازه.

شارون جوئل (۱۳۷۹). ده پرسش از دیدگاه جامعه‌شناسی. ترجمه‌ی: منوچهر صبوری. تهران، نشر نی.
شویره کریستی ین و الیویه فونتن (۱۳۸۵). واژگان بوردیو. ترجمه‌ی مرتضی کتبی. تهران، نشر نی.
ضیمران محمد (۱۳۸۱). میشل فوکو: دانش و قدرت. تهران، نشر هرمس.

فروید زیگموند (۱۳۷۹). آسیب‌شناسی روانی زندگی روزمره. ترجمه‌ی محمد حسین وقار. تهران، انتشارات اطلاعات.

فروید زیگموند (۱۳۸۴). تفسیر خواب. ترجمه شیوا رویگران. تهران، نشر مرکز.
فروید زیگموند (۱۳۸۴). تمدن و ناخشنودی‌های آن. ترجمه خسرو همایون پور. تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر.

فوکو میشل (۱۳۸۱). دیرینه‌شناسی دانش. ترجمه عبدالقادر سواری. تهران، نشر گام نو.
فوکو میشل (۱۳۸۸). تاریخ جنون. ترجمه فاطمه ولیانی. تهران، نشر هرمس.

- فوکو میشل (۱۳۹۲). تولد پزشکی بالینی. ترجمه فاطمه ولیانی. تهران، نشر ماهی.
- فی برابان (۱۳۸۱). فلسفه امروزی علوم اجتماعی، با نگرش چند فرهنگی. ترجمه‌ی: خشایار دیهیمی. تهران، طرح نو.
- کالینیکوس آکس (۱۳۸۳). درآمدی تاریخی بر نظریه‌ی اجتماعی. ترجمه‌ی: اکبر معصوم بیگی. تهران، نشر آگه.
- کرایب یان (۱۳۷۸). نظریه‌ی اجتماعی مدرن از پارسونز تا هابرماس. ترجمه‌ی: عباس مخبر. تهران، انتشارات آگه.
- کدیور میترا (۱۳۸۱). مکتب لکان، روانکاوی در قرن بیست و یکم. تهران، انتشارات اطلاعات.
- کلمن جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه‌ی اجتماعی. ترجمه‌ی منوچهر صبوری. تهران، نشر نی.
- کوسه ایو و استفن آبه (۱۳۸۵). واژگان مکتب فرانکفورت. تهران، نشر نی.
- کوهن توماس. سن. (۱۳۸۳). ساختار انقلاب‌های علمی. ترجمه‌ی عباس طاهری. تهران، نشر قصه.
- کولاکوفسکی لِشیک (۱۳۸۸). زندگی به‌رغم تاریخ. ترجمه‌ی خسرو ناقد. تهران، جهان کتاب.
- گاردنر هوارد (۱۳۸۶). تغییر ذهن‌ها. هنر و علم تغییر ذهن خود و دیگران. ترجمه‌ی کمال خرازی. تهران، نشر نی.
- گال مردیت و همکاران (۱۳۸۲). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی. جلد اول. مترجمان: احمد رضا نصر و همکاران. تهران، انتشارات سمت با همکاری دانشگاه شهید بهشتی.
- گال مردیت و همکاران (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی. جلد دوم مترجمان، احمد نصر و همکاران. تهران، سمت.
- گلاسر ویلیام (۱۳۹۱). تئوری انتخاب. انتخاب آن زندگی که می‌خواهید و صمیمیت با کسانی که نیازمند ایشانید. ترجمه‌ی نورالدین رحمانیان. تهران، انتشارات آشیان.
- لوکاج جورج (۱۳۷۷). تاریخ و آگاهی طبقاتی. ترجمه محمد جعفر پوینده. تهران، نسل قلم. آثار.
- مک گین کارل (۱۳۸۳). چگونه فیلسوف شدم. سفر من به جهان فلسفه‌ی قرن بیستم. ترجمه‌ی عرفان ثابتی. تهران، انتشارات ققنوس.
- مارشال کاترین و گرچن ب. رأس من، (۱۳۷۷) روش تحقیق کیفی. مترجمان: دکتر علی پارسائیان و دکتر سید محمد اعرابی. تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مارکوزه هربرت (۱۳۸۸). انسان تک ساحتی. ترجمه‌ی محسن مؤیدی. تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- منادی مرتضی (۱۳۸۷). درآمدی جامعه‌شناختی بر جامعه‌پذیری. تهران، نشر جیحون.
- منادی مرتضی (۱۳۸۹). روش کیفی و نظریه‌سازی. مجله راهبرد، نشریه علمی - پژوهشی مرکز تحقیقات استراتژیک. سال نوزدهم، بهار، شماره ۵۴.

- منادی مرتضی (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. تهران، انتشارات آوای نور.
- مولکی مایکل (۱۳۸۴). علم و جامعه‌شناسی معرفت. ترجمه حسین کچویان. تهران، نشر نی.
- میلر پیتر (۱۳۸۴). سوژه، استیلا و قدرت. در نگاه هورکهایمر، مارکوزه، هابرماس و فوکو. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاننیده. تهران، نشر نی.
- میلنر آندرو و جف براویت (۱۳۸۵). درآمدی بر نظریه فرهنگی معاصر. ترجمه جمال محمدی. تهران، انتشارات ققنوس.
- نوذری حسینعلی (۱۳۸۴). نظریه‌ی انتقادی مکتب فرانکفورت در علوم اجتماعی و انسانی. تهران، نشر آگه.
- هایدگر مارتین (۱۳۹۰). معنای تفکر چیست. ترجمه فرهاد سلیمانان. تهران، نشر مرکز.
- هومن حیدر علی (۱۳۸۷). راهنمای عملی فرا تحلیل در پژوهش علمی. تهران، انتشارات سمت.

منابع فرانسوی:

- Arduino, Jacques, (1994), Le projet épistémologique initial de la psychologie sociale, In: Pratique de formation, Microsociologie, interactions et approche institutionnelle. No: 28, octobre.
- Auroux S. et Weil Y. (1975). Dictionnaire des auteurs et des thèmes de la philosophie. Paris, Hachette.
- Bardin Laurence (1977). L'analyse de contenu. Paris, P.U.F.
- Bourdieu Pierre (1972). Esquisse d'une théorie de la pratique, précédée de trois études d'ethnologie Kabyle. Ed Droz. Genève.
- Bourdieu Pierre (1996). La distinction, critique sociale du jugement. Paris, Les éditions de Minuits.
- Castoriadis Corneluis (1975). L'institution Imaginaire de la Société. Edition de Seuil.
- Castoriadis Corneluis (1996). La montée de l'Insignifiante. Paris, Edition du Seuil.
- Chemama Roland (1995). Dictionnaire de la Psychanalyse. France Loisirs. Paris.
- Cottraux Jean (2009). Pourquoi est-il si difficile de changer? In: Sciences Humaines. No 205, Juin.
- Crozier Michel et Erhard Friedberg (1992). L'acteur et le système. Paris, Edition Points.
- De Luze Huber (1997). L'ethnométhodologie. Paris, Edition anthropos.
- Foucault Michel (1966). Les Mots et les Choses. Paris, Edition Gallimard.
- Foucault Michel (1969). L'Archéologie du savoir. Paris, Edition Gallimard.
- Foucault Michel (1977). Histoire de la Folie à l'âge classique. Paris, Edition Gallimard.

- Gabel Joseph, Bernard Rousset et Trinh Van Thao (1974). L'aliénation aujourd'hui. Editions anthrppos.
- Gallisso René (1991). L'Homme et la Société. Théorie du Sujet et théorie Sociale. Revue internationale de recherches et de synthèses en sciences sociale. L'Harmattan. No 101.
- Hess Rémi (1989). Le lycée au jour le jour. Paris, Meridiens Klincksieck.
- Libera Alin de (2007). Archeologie du sujet. Naissance du sujet. Paris, édition Vrin.
- Lourau René et Lapassade Georges (1976). Clefs pour la Sociologie. Paris, Seghers.
- Mead Georges Herbert (1963). L'esprit, le soi, et la société. Paris, P.U.F.
- Piaget Jean (1981). La psychologie de l'intelligence. Paris, Armond Colin.
- Robert (1983). Dictionnaire le petit Robert. Paris.
- Sartre Jean Paul (1980). L'être et le néant. Paris, Bibliothèque des idées.
- Schutz Alfred (1987). Le chercheur et le quotidien. Paris, Meridiens Klincksieck.
- Sledziewski Elisabeth (1991). L'Homme et la Société. Théorie du Sujet et théorie Sociale. Revue internationale de recherches et de synthèses en sciences sociale. L'Harmattan. No 101.